

Η ατμόσφαιρα των λουτρών

5 συστατικά στοιχεία 3 αρχιτεκτονικά παραδείγματα

Πανεπιστήμιο Πατρών
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ακαδημαϊκό έτος 2014/15

Ερευνητική Εργασία

Η ατμόσφαιρα των λουτρών
5 συστατικά στοιχεία 3 αρχιτεκτονικά παραδείγματα

Φοιτήτρια
Άννα Παναγιώτου
Επιβλέπουσα καθηγήτρια
Αγάπη Πρωίμου

Πάτρα 26 Ιουνίου 2015

Προοίμιο

«Οργανωμένη κοινωνία, οργανωμένες ανθρώπινες σχέσεις. Μα αφού είναι οργανωμένες, πώς είναι σχέσεις; Σχέση σημαίνει συνάντηση, σημαίνει έκπληξη, σημαίνει γέννα συναισθήματος. Πώς να οργανώσεις τα συναισθήματα;

Κάναμε το σώμα μας ένα απέραντο νεκροταφείο δολοφονημένων επιθυμιών και προσδοκιών, αφήνουμε τα πιο σημαντικά, τα πιο ουσιαστικά πράγματα. Όπως να παίξουμε και να κουβεντιάσουμε με τα παιδιά και τα ζώα, με τα λουλούδια και τα δέντρα, να παίξουμε και να χαρούμε μεταξύ μας, να κάνουμε έρωτα, να απολαύσουμε τη φύση, τις ομορφιές του ανθρώπινου χεριού και του πνεύματος, να κατεβούμε τρυφερά μέσα μας, να γνωρίσουμε τον εαυτό μας και τον διπλανό μας.

‘Όλα, όλα τα αφήσαμε για αυτό το αύριο που δεν θα έρθει ποτέ.»

- Χρόνης Μίσσιος -

Ευχαριστώ όλους όσους βοήθησαν στην υλοποίηση της ερευνητικής αυτής εργασίας.

Τους κ. Σίμο Δρουσιώτη και κα. Αθηνά Παπαδοπούλου, αρχιτέκτονες στο Δήμο Λευκωσίας, για το υλικό και τις πολύτιμες πληροφορίες τους.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια μου κα. Αγάπη Πρωίμου για τις συμβουλές και την καθοδήγηση της καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης.

1. Προοίμιο	2
2. Κεφάλαια	3
3. Εισαγωγή	
3.1. Η ατμόσφαιρα των λουτρών. Περιοχή μελέτης	5
3.2. Τα λουτρά ανά τους αιώνες	14
3.3. Τα 5 στοιχεία	25
4. Φως	
4.1. Χαμάμ : Κατάλυξη και Ηρεμία	34
4.2. Trenton Bath House : Μνημειακότητα και συμμετρία	35
4.3. Therme Vals : Μυστικισμός και αποπλάνηση	38
4.4. Το φως στα 3 έργα	41
5. Υλικότητα	
5.1. Χαμάμ : Τοπικότητα και λειτουργία	44
5.2. Trenton Bath House : επιβλητικότητα	46
5.3. Therme Vals : ροηκότητα	50
5.4. Η υλικότητα των έργων.....	54
6. Νερό	
6.1. Χαμάμ : εξαγνισμός - εξυγίανση - απόλαυση	57
6.2. Trenton Bath House : πέρασμα προς το νερό	59
6.3. Therme Vals : οργανωμένη διαχυτικότητα	60
6.4. Το νερό στα 3 έργα.....	63

7. Χρόνος

7.1. Χαμάμ : αμετάβλητη διαχρονικότητα	65
7.2. Trenton Bath House : ελευθερία και αλληλεπίδραση	66
7.3. Therme Vals : περιπλάνηση	68
7.4. Ο χρόνος στα 3 έργα	71

8. Χωρο-γραφία

8.1. Χαμάμ : προκαθορισμένη κίνηση	74
8.2. Trenton Bath House : ελεύθερη τάξη	75
8.3. Therme Vals : ανακάλυψη	78
8.4. Η χωρο-γραφία στα 3 έργα	82

9. Επίλογος

9.1. Για την εμπειρία του λουτρού	87
9.2. Sense – scapes : Αισθητηριακά τοπία	91
9.3. (Επανα)σχεδιάζοντας την εμπειρία του λουτρού	94

10. Βιβλιογραφία	96

2. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

2.1 Η ατμόσφαιρα των λουτρών. Περιοχή μελέτης.

Αναζητώντας την ευεξία ο άνθρωπος, ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στράφηκε στην αρχιτεκτονική, ως το κλειδί για την ανάκτηση της χαμένης σχέσης του με την αρμονία. Μια αρχιτεκτονική η οποία, στην ολοκλήρωση, της ταυτίζεται με την ανθρώπινη εμπειρία και της οποίας τα λειτουργικά στοιχεία - αυτά που επηρεάζουν την καθημερινή ζωή - είναι στενά συνυφασμένα με τα μορφολογικά και εικονογραφικά - αυτά που ικανοποιούν την αισθητική- .

Τα λουτρά, ως κέντρα ψυχικής και σωματικής ευεξίας του ανθρώπου, αποτέλεσαν χώρους αναζήτησης της αξίας αυτής. Από τα αρχαία ελληνικά λουτρά, στις μεγαλοπρεπείς ρωμαϊκές θέρμες, από τα λουτρά των βυζαντινών, στα τουρκικά χαμάμ και από τις λουτροπόλεις του 20^{ου} αιώνα στα σύγχρονα spa. Η ανάγκη για καθαριότητα, φροντίδα και περιποίηση σε όλους τους πολιτισμούς -ανεξαρτήτως θρησκείας και παράδοσης- οδήγησε στην εξέλιξη των λουτρών. Αυτό που διαφοροποιεί τα λουτρά στην ιστορία της αρχιτεκτονικής είναι η τυπολογία και οι λειτουργίες. Πέρα από αυτό, η αρχιτεκτονική των κτιρίων αυτών, εξακολουθεί να έχει ένα και μόνο κοινό ζητούμενο : τη δημιουργία τέτοιας χωρικής συνθήκης, η οποία θα καταστήσει το περιβάλλον στο εσωτερικό τους ιδανικό για ψυχική και σωματική γαλήνη.

Η ερευνητική εργασία, σκοπό έχει να μελετήσει ποια είναι τα στοιχεία αυτά που υπάρχουν στα λουτρικά κτίρια και τα καθιστούν ως τον ιδανικό χώρο χαλάρωσης και ευεξίας. Ποια είναι τα συστατικά για τη δημιουργία αυτής της ατμόσφαιρας;

Η έρευνα ξεκινά με μια ιστορική αναδρομή σε κάποιους από τους πιο σημαντικούς τύπους λουτρών και παραθέτει στη συνέχεια τρία παραδείγματα χώρων ευεξίας :

- ένα παραδοσιακό οθωμανικό λουτρό, το Χαμάμ Ομεριέ στην παλιά πόλη της Λευκωσίας, το οποίο αποκαταστάθηκε και λειτουργεί σήμερα με την αρχική του χρήση.
- το Trenton Bath House, έργο του Louis Kahn για το κέντρο της εβραϊκής κοινότητας στην αμερικανική πόλη του Trenton. Το κτίριο αυτό, παρόλο που ονομάζεται Bath House δεν είναι λουτρό, αλλά αποδυτήρια και είσοδος σε ένα δεύτερο χώρο όπου υπάρχει νερό. Αποτελεί την μύηση σε μια χαλαρωτική διαδικασία ευεξίας.
- τα Therme Vals, έργο του Peter Zumtor, στην κοιλάδα Vals, στην Ελβετία. Ο Zumthor δεν φτιάχνει ένα λουτρό, αλλά ένα σύνολο πισίνων με ιαματικό νερό, για την ευεξία και την ανασυγκρότηση σώματος και πνεύματος.

[1] Χάρτης της εντός των τειχών πόλης της
Λευκωσίας

[2] Πανοραμική φωτογραφία της περιοχής του
Χαμάμ

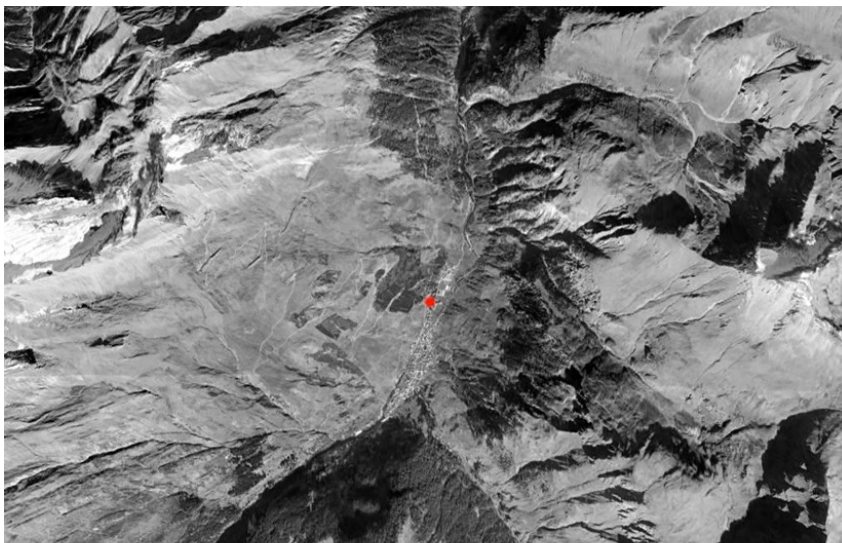

[3] Η πόλη Trenton

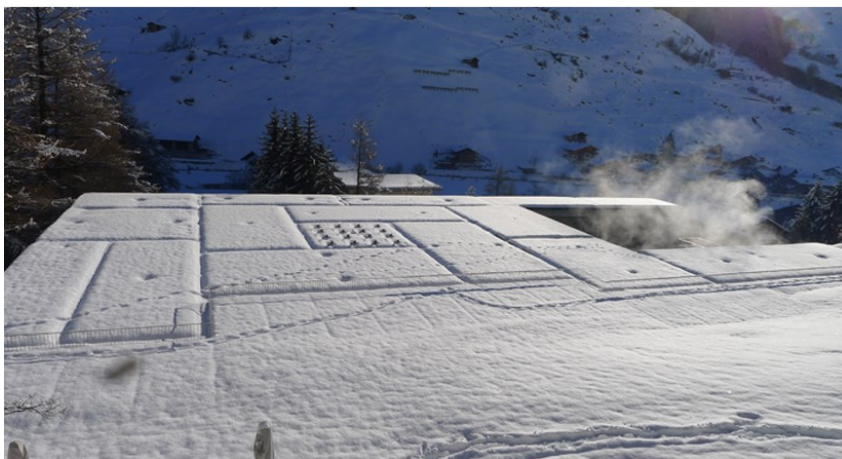

[4] Trenton Bath House

[5] Η κοιλάδα των Vals στα ελβετικά βουνά

[6] Therme Vals

Η μελέτη, για το κάθε ένα από τα 3 έργα, επιχειρείται μέσα από την ανάλυση 5 βασικών παραμέτρων, ως τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν τη δημιουργία της ατμόσφαιρας στους χώρους αυτούς :

- **φως**
- **υλικότητα**
- **νερό**
- **χωρο-γραφία**
- **χρόνος**

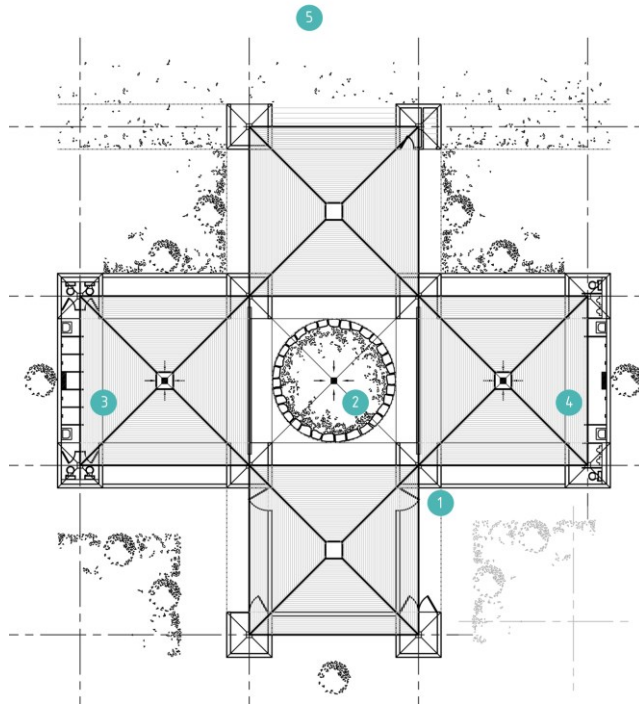
Τα στοιχεία αυτά αναλύονται σε κάθε ένα από τα 3 παραδείγματα και στη συνέχεια αντιπαραβάλλονται με σκοπό την εξεύρεση των συνδέσεων και των διαφορών που παρουσιάζει το κάθε έργο με βάση αυτά. Παράλληλα, παρατίθεται ο λόγος των 2 αρχιτεκτόνων, Louis Kahn και Peter Zumthor, αλλά και κείμενα για την οθωμανική αρχιτεκτονική παράδοση.

Ως συνέχεια της έρευνας αυτής, στη διπλωματική μου εργασία, στόχο αποτελεί η δημιουργία ενός χώρου ευεξίας στην παλιά, εντός των τειχών, πόλη της Λευκωσίας. Ένα χώρος οποίος θα σέβεται και θα είναι επηρεασμένος από το πολιτιστικό υπόβαθρο και την παραδοσιακή αρχιτεκτονική της πόλης, αλλά με μια σύγχρονη αντιμετώπιση της έννοιας του λουτρού, ο σχεδιασμός του οποίου θα είναι βασισμένος στη μελέτη των 5 βασικών στοιχείων που συνθέτουν την αρχιτεκτονική ποιότητα τέτοιων χώρων.

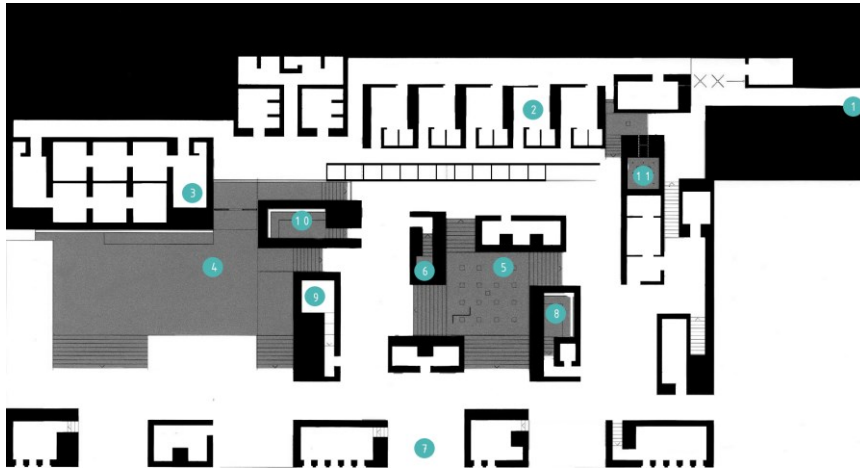
[7] Χαμάμ Ομεριέ : Χρήσεις των χώρων

1. Είσοδος
2. Κρύα αίθουσα
3. Χλιαρή αίθουσα
4. Ζεστή αίθουσα
5. Θάλαμος για μασάζ
6. Ντιβάνια για χαλάρωση

[8] Trenton Bath House : Χρήσεις των χώρων

1. Είσοδος
2. Αίθριο
3. Αποδυτήρια γυναικών
4. Αποδυτήρια αντρών
5. Πισίνα

[9] Therme Vals : Χρήσεις των χώρων

1. Είσοδος
2. Αποδυτήρια
3. Σάουνα
4. Εξωτερική πισίνα
5. Εσωτερική πισίνα
6. Κρύα πισίνα
7. Υαλοστάσια
8. Δωμάτιο λουλουδιών
9. Ιαματικό πόσιμο νερό
10. Θερμή πισίνα
11. Δωμάτιο αντήχησης

2.2. Τα λουτρά στην πάροδο των χρόνων

«Η ατμόσφαιρα, λόγω του ότι δεν είναι ένα αντικειμενικό κατασκευαστικό στοιχείο, π.χ. το υλικό του κτιρίου, αλλά μια άυλη κατάσταση, μπορεί να είναι το τίποτα και τα πάντα¹»

Τα κτίρια των λουτρών αποτελούσαν, ανά τους αιώνες, χώρους που προσδοκούσαν να συμβάλουν στη ψυχοσωματική υγεία και γαλήνη. Γι' αυτό και δεν αντιμετώπισαν ποτέ την εφαρμογή του μοντερνιστικού δόγματος για τον ελάχιστο απαιτούμενο χώρο. Η σύγχρονη αρχιτεκτονική ξέφυγε από τα μεγαλειώδη κτίρια παλαιότερων εποχών, επηρεασμένη από το νέο πνεύμα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (κονστρουκτιβισμός, εξπρεσιονισμός, Bauhaus , Νέα Τέχνη) το οποίο εφαρμόστηκε σε όλα τα είδη κτιρίων μετά τον Ά Παγκόσμιο Πόλεμο, από την κατοικία μέχρι το νοσοκομείο. Αντίθετα, τα λουτρικά κτίρια συνέχιζαν να είναι υπερμεγέθη, ως παλάτια που εξασφάλιζαν ψυχοσωματική ευεξία².

Αρχαία Ελλάδα

Οι αρχαίοι Έλληνες ξεκίνησαν από το 1500π.Χ. τη χρήση του θερμού νερού. Τα πρώτα λουτρά ήταν δημόσια κτίσματα μαζί με γυμνάσια και αφορούσαν κυρίως την καθαριότητα και προετοιμασία των αθλητών. Στην συνέχεια τα θερμά και ψυχρά λουτρά εντάχθηκαν στην καθημερινότητα των πολιτών, τόσο ως μέσο καθαριότητας όσο και

¹ Fiorani Giacomo, *The Infinite of Atmosphere*, IAAC BLOG – Advanced Architecture Concepts : Νοέμβρης 2003

² Σκαρπια – Χόιπελ Ξανθίππη , *Λουτροθεραπεία και αναψυχή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη : 1996, σ.72

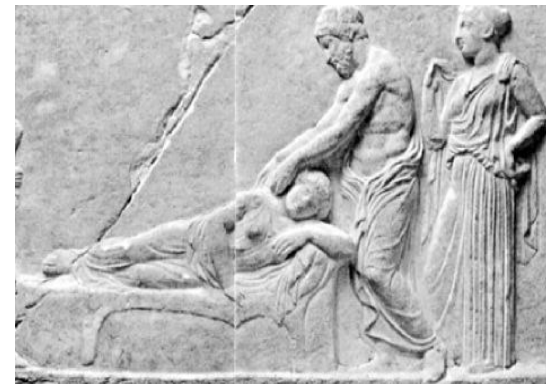
τελετουργίας, με ιαματικές, θρησκευτικές και ψυχαγωγικές διαστάσεις.

Η εξέλιξη λουτρών σε κτιριακό τύπο, ξεχωριστό από τα γυμνάσια, οφείλεται κυρίως στις μελέτες γιατρών, γεωγράφων και ιστορικών όπως ο Ηρόδοτος, ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Ιπποκράτης, σχετικά με το φαινόμενο των θερμών και ψυχρών πηγών και τις ευεργετικές επιδράσεις τους στον οργανισμό καθώς και τη θεραπεία νοσημάτων. Στα Ελληνιστικά χρόνια, οικοδομήθηκαν μεγάλα συγκροτήματα λουτρών, με πιο γνωστά τα «βαλανεία», δημόσια και αυτόνομα λουτρικά κτίρια τα οποία παρείχαν πολυτέλεια.

Λόγω της μελέτης των αρχαίων Ελλήνων για τις ευεργετικές ιδιότητες του λουτρού αλλά και λόγω της αγάπης τους για σωματικό κάλλος, το λουτρό πήρε λατρευτικές διαστάσεις. Έγινε ο χώρος στον οποίο περιποιούνταν, προστάτευαν, χαλάρωναν μετά τη γυμναστική και διατηρούσαν σε αρμονία το σώμα, το οποίο προσπαθούσαν να οδηγήσουν στην τελειότητα. Αποκτώντας εξέχοντα ρόλο στην καθημερινή ζωή των αρχαίων Ελλήνων, εξελίχθηκε τόσο ως τυπολογία, όσο και στο εσωτερικό του. Ο χρόνος ο οποίος περνούσαν επίσης οι πολίτες στον χώρο εκείνο αυξήθηκε, καθώς παρείχε πολλές απολαύσεις: εκγύμναση, εφίδρωση, χαλάρωση, μικρά καλλιτεχνικά δρώμενα (θεατρικές παραστάσεις, μιμήσεις, απαγγελίες) καθώς και πλούσια γεύματα με κρασί. Έγινε έτσι ο ιδανικός χώρος κοινωνικής συναναστροφής, ένας χώρος ο οποίος παρείχε την απαραίτητη ιδιωτικότητα στο ημίφως, το ιδανικό χαλαρωτικό περιβάλλον και αισθησιακή ατμόσφαιρα, λόγω των ατμών του νερού και της πολυτέλειας των εξωτικών στοιχείων που υπήρχαν στο χώρο, για φιλοσοφικές, κοινωνικές συζητήσεις και ερωτικές απολαύσεις.

[10] Λουτρά στην αρχαία Νεμέα

[11] Ασκληπιείο

Αρχαία Ρώμη

Οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν το λουτρό ως ιδέα από τους αρχαίους Έλληνες και το εξέλιξαν σε κτιριακό τύπο κολοσσιαίας κλίμακας και εσωτερικό εντυπωσιακής πολυτέλειας. Πέρα από τα όσα περιλάμβαναν και τα αρχαιοελληνικά λουτρά, τα ρωμαϊκά είχαν σκοπό και την επίδειξη της υλικής και πολιτισμικής ταυτότητας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αυτό που χαρακτηρίζει τις ρωμαϊκές θέρμες, «thermae», είναι η έντονη συμμετρία, το μνημειώδες και εντυπωσιακό σύνολο αλλά και ο πλούτος στο κτιριολογικό πρόγραμμα και την ποικιλία των δομικών υλικών. Η κτιριακή τυπολογία βασίζεται στην θερμοκρασία της κάθε αίθουσας : ψυχρή – «frigidarium», χλιαρή – «tepidarium» και θερμή - «caldarium». Το εσωτερικό χαρακτηρίζεται από επενδύσεις στους τοίχους, ψηφιδωτά και πολυτελή δάπεδα, εντυπωσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία όπως στοές, θόλοι, κίονες και αψίδες, ενώ δινόταν και ένα μουσειακός χαρακτήρας με την τοποθέτηση πολύτιμων γλυπτών θεοτήτων και αθλητών .

Οι θέρμες έγιναν σημαντικό κοινωνικό-οικονομικό και πολιτιστικό σημείο αναφοράς στις πόλεις, με κοινωνικές προεκτάσεις όπως η προβολή της τρυφηλής ζωής των Ρωμαίων και μετατράπηκαν έτσι σε στάση πολιτισμού. Οι εύποροι Ρωμαίοι ήταν πρόθυμοι να αφιερώσουν τον άφθονο χρόνο που απαιτούσε η διαδικασία του λουτρού για καθαριότητα, αλλά και για ένα υγιές και καλλωπισμένο σώμα, παράλληλα με την σωματική και πνευματική τους ψυχαγωγία στο χώρο.

[12, 13] Θέρμες Καρακάλλα, Ρώμη

Η χρονική διάρκεια που περνούσε ο Ρωμαίος μέσα στα λουτρά ήταν καθορισμένη από τις διαδικασίες που απαιτούσε η σωστή χρήση του λουτρού. Αφού εισερχόταν στο λουτρό από την κρύα αίθουσα, παρέμενε αρκετή ώρα στην χλιαρή για μασάζ και ακολούθως στη θερμή, το χώρο χαλάρωσης και κοινωνικής συναναστροφής και τέλος, στην αίθουσα ψυχρού νερού. Μετά το τέλος της διαδικασίας ο λουόμενος μπορούσε να φάει, να διαβάσει, να περιπλανηθεί ή να δει ένα καλλιτεχνικό δρώμενο στα λουτρικά κτίρια. Κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας επιτρεπόταν σε κάποιες περιπτώσεις και το μικτό λουτρό και αυτό συνέβαλε στην ενίσχυση του ερωτικού χαρακτήρα που αποδόθηκε στα λουτρά.

Μεσαίωνας και Βυζάντιο

Με την πτώση ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την διάδοση χριστιανισμού, επικράτησε μια σύνδεση του νερού με την προσευχή και τη θεραπεία στις χριστιανικές κοινωνίες. Οι αντιλήψεις περί βρώμικου και ενάρετου δέχθηκαν καθοριστικό πλήγμα και η αλουσία έφτασε να θεωρείται ενάρετη πράξη, ενώ η περιποίηση του σώματος και η ευχαρίστηση αποσπούσε τον πιστό από τον ασκητισμό και την προσευχή³.

Όλα τα πιο πάνω οδήγησαν στην παρακμή και την εγκατάλειψη των λουτρών από τον 6^ο μέχρι και τον 11^ο αιώνα. Η λουτροθεραπεία, ως στοιχείο ψυχοσωματικής υγιεινής και ευχαρίστησης, δεν ήταν πλέον αποδεκτή και ο λαός επέστρεψε στην χρήση της θάλασσας και των

[14] Μεσαιωνικό λουτρό

³ Σκαρπια – Χόιπελ Ξανθήπιτη, *Λουτροθεραπεία και αναψυχή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη : 1996, σ.σ. 29 -30

ποταμών για καθαριότητα. Τον 12^ο και 13^ο αιώνα αποκτά και πάλι σημαντική θέση η λουτροθεραπεία αλλά, λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης κόσμου και της δημιουργίας εστιών διάδοσης μολυσματικών παθήσεων και ασθενειών, επικρατεί και πάλι μια αποστροφή προς τα λουτρά τον 14^ο αιώνα. Παρόλα αυτά, αργότερα μετά και την ενδυνάμωση της αστικής τάξης, οργανώνονται καλύτερα και προσφέρουν ξανά καθαριότητα, θεραπεία και ψυχαγωγία. Ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, τα λουτρά άκμασαν και συνδέθηκαν και πάλι με τη θρησκεία, για εξαγνισμό και προετοιμασία του πιστού για την προσευχή.

Οι χώροι των λουτρών ήταν στεγασμένοι με θόλους και υλικό κατασκευής αποτελούσε κυρίως το τούβλο. Το περιβάλλον στο εσωτερικό των λουτρών είχε μια πολύ πιο κατανυκτική και ασκητική διάθεση από τα ρωμαϊκά. Τα μόνα στοιχεία διακόσμου ήταν τα χρωματιστά επιχρίσματα, οι ορθομαρμαροστρώσεις στους τοίχους, τα ψηφιδωτά στους θόλους, οι μονολιθικοί κίονες, οι εγγεγραμμένοι σταυροί και οι αγιογραφίες⁴. Ο φωτισμός των χώρων επιτυγχανόταν με μικρά παράθυρα στους δευτερεύοντες χώρους και οπές κυκλικού σχήματος στους θόλους και ενισχυόταν με τη χρήση καντηλιών ελαίου.

Τόσο οι δύο ακραίες ιδεοληψίες για το νερό, ως εξαγνισμός ή ως απειλή για την ανθρώπινη ζωή, όσο και οι αυστηροί περιορισμοί από την εκκλησία επηρέασαν τη χρήση των λουτρών και έχασαν την αίγλη που είχαν κατά τα προηγούμενα χρόνια. Λόγω της καταπίεσης που υπήρχε έξω από αυτά, τα λουτρά έγιναν χώροι απελευθέρωσης και απόδρασης

---

⁴ Σκαρπια – Χόιπελ Ξανθήπιτη, *Λουτροθεραπεία και αναψυχή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη : 1996, σ.42

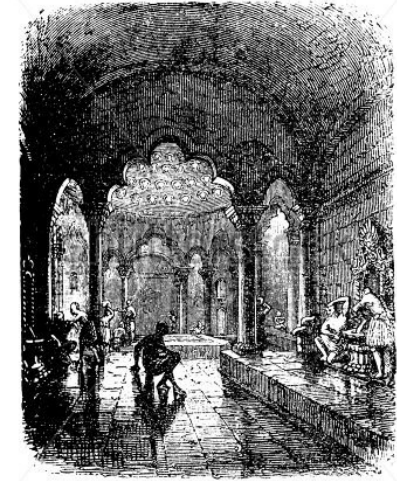
των πολιτών. Η διασκέδαση υπερείχε της ανάγκης για καθαριότητα και φροντίδα του σώματος και έτσι απέκτησαν ένα πιο παρακμιακό χαρακτήρα.

Οθωμανική αυτοκρατορία

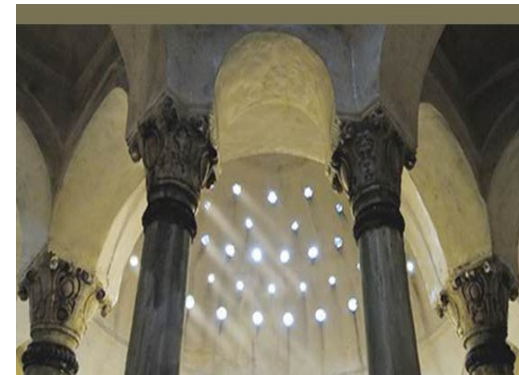
Οι Οθωμανοί γνώρισαν τη διαδικασία του λουτρού από τους βυζαντινούς, αλλά και από τα ρωμαϊκά και ελληνικά λουτρά στη Συρία και ενέταξαν την ευχαρίστηση του θερμού λουτρού στον καθημερινό τρόπο ζωής τους, σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας. Σύντομα απόκτησαν κυρίως θρησκευτική σημασία, λόγω της υγιεινής και της αγνότητας που επέβαλε ο ισλαμικός νόμος και αποτέλεσαν κέντρα συνάθροισης και αναφοράς σε όλες τις κατεκτημένες περιοχές και τις πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Τα τουρκικά λουτρά χωρίζονται σε δύο τύπους : τα ιαματικά λουτρά «karlıca», στα οποία υπήρχε μια στρογγυλή δεξαμενή στο κέντρο του θερμού χώρου και τα δημόσια λουτρά «hamam»⁵. Στα Χαμάμ διατηρήθηκε η διαδοχική κίνηση και διαδικασία των ρωμαϊκών λουτρών και η οργάνωση του χώρου ακολουθούσε την ίδια λογική των τριών σταδίων : εξαγνισμός, εξυγίανση και απόλαυση.

Τα Χαμάμ, σε αντίθεση με τα ρωμαϊκά λουτρά, δεν ήταν τεραστίων διαστάσεων εντυπωσιακά κτίρια, αλλά αποτελούσαν μικρά καταφύγια ησυχίας και ηρεμίας. Για τους μουσουλμάνους ήταν κάτι περισσότερο από ένα απλό κτίριο λουτρού : αποτελούσε χώρο συνυφασμένο με την καθημερινή ζωή της πόλης και ένα μέρος για κάθαρση ψυχής και

[15] Οθωμανικό λουτρό

[16] Süleymaniye Hamam, Κωνσταντινούπολη

⁵ Κανετάκη Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, ΤΕΕ, Αθήνα 2004 : σ.48

σώματος. Μπορούσαν να το επισκεφθούν όλοι οι πολίτες πλούσιοι ή φτωχοί, άντρες ή γυναίκες, μουσουλμάνοι ή χριστιανοί, αρκεί να τηρούσαν τους κανόνες που όριζε το καθένα από αυτά. Για τις γυναίκες αποτελούσε το μοναδικό μέρος για ευχαρίστηση και καθαριότητα έξω από την οικία τους.

Τα οθωμανικά λουτρά δεν είχαν ως αυτοσκοπό την ίαση, αλλά την καθαριότητα του σώματος και την ευεξία της ψυχής. Το Κοράνι υπαγόρευε ότι μόνο το τρεχούμενο νερό έχει ιδιότητες κάθαρσης, γι' αυτό και οι μουσουλμάνοι πρέπει να πλένονται με νερό που τρέχει και όχι να βυθίζονται σε μια δεξαμενή νερού. Τόσο το τρεχούμενο νερό, όσο και οι υδρατμοί από το καυτό νερό, δημιουργούσαν στα Χαμάμ μια ατμόσφαιρα κατάνυξης και ηρεμίας, η οποία βοηθούσε τους πιστούς να ηρεμίσουν, να καθαρίσουν το μυαλό τους και να προετοιμαστούν για την προσευχή.

Το φυσικό φως έμπαινε στο εσωτερικό, όπως και στα βυζαντινά λουτρά, από φωτιστικές οπές «fil gozu» (μάτια ελέφαντα) πάνω στους θόλους. Οι οπές αυτές είχαν σχήμα κυκλικό ή αστεροειδές και ήταν διατεταγμένες, κατά ομόκεντρους κύκλους, στην επιφάνεια των θόλων. Καλύπτονταν με κώδωνες από φυσητό γυαλί και αποτελούσαν την μόνη πηγή φυσικού φωτισμού μέσα στο Χαμάμ, πράγμα το οποίο ενίσχυε την μυστηριακή ατμόσφαιρα.

Ιαπωνία

Το ιδιωτικό λουτρό μπήκε στο ιαπωνικό σπίτι στις αρχές 20^{ου} αιώνα. Έτσι, τα δημόσια λουτρά υπήρξαν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής. Στο δημόσιο λουτρό «sentō» και την ιαματική πηγή

«onsen» οι Ιάπωνες διασκέδαζαν με φίλους και γείτονες τη διαδικασία του λουτρού. Τα λουτρά διαφέρουν σε κάθε περίοδο της ιαπωνικής παράδοσης.

Η προέλευση τους έχει τις ρίζες της στους ναούς των Βουδιστών της Ινδίας κατά την περίοδο «Nara» (710 – 784μ.Χ.). Κατά την περίοδο «Kamakura» (1185 – 1333 μ.Χ.) έγιναν επισκέψιμα από όλους και καθιερώθηκε ακόμα και η μικτή χρήση. Παρόλα αυτά ήταν σκοτεινά και μικρά σε μέγεθος, με καθιστικό για ξεκούραση σε ένα δεύτερο επίπεδο. Την περίοδο «Edo» (1600 – 1867 μ.Χ.) δημιουργούνται 600 δημόσια λουτρά με όλες τις απαραίτητες ευκολίες για λούση και αποτελούν πλέον χώρους κοινωνικών συναναστροφών.

Οι θερμές πηγές με μεταλλικά στοιχεία άρχισαν να γίνονται γνωστές για τις ιαματικές τους ιδιότητες από 18^ο αιώνα, όταν χρησιμοποιούνταν από βουδιστές ιερείς για ίαση και χαλάρωση. Κατά την περίοδο «Meiji» (1867 – 1926 μ.Χ.) τα λουτρά υπέστησαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην οργάνωση των χώρων : Η είσοδος μεγάλωσε, οι δεξαμενές βυθίστηκαν μέσα στο δάπεδο, το ύψος των χώρων διπλασιάστηκε και αντί για ατμό γινόταν χρήση ζεστού νερού, που επέτρεψε την προσθήκη ανοιγμάτων και το φωτισμό των χώρων. Το ξύλο που χρησιμοποιήθηκε στα δάπεδα και τις επενδύσεις, δημιούργησε στο χώρο μια πιο ευχάριστη ατμόσφαιρα και ένα περιβάλλον χαλάρωσης και ηρεμίας, σε συνδυασμό με το φυσικό φως. Μετά από ένα σεισμό, στον οποίο καταστράφηκαν πολλά λουτρά, ακολούθησε μια διαδικασία ανακατασκευής τους την περίοδο «Taisho» (1912 – 1926μ.Χ.). Χρησιμοποιήθηκαν νέα υλικά, όπως κεραμικά πλακίδια αντί ξύλο στο δάπεδο και βρύσες για παροχή κρύου και ζεστού νερού.

[17] Sento, Ιαπωνία

[18] Ιαματικά νερά, Sento, Ιαπωνία

Σήμερα το ιαπωνικό λουτρό φέρει αυτές τις αλλαγές και διατηρεί την τυπολογία που είχε, με ενίσχυση του φυσικού στοιχείου - βασική αρχή στην ιαπωνική κουλτούρα - με την προσθήκη μικρών κήπων στο εξωτερικό του, με τους οποίους οι χρήστες έχουν οπτική επαφή κατά τη διαδικασία του λουτρού.

Ευρώπη 17^{ος}– 20^{ος} αιώνας

Ενώ στην Ανατολή η «ροή ύδατος» ήταν συνδεδεμένη με τον καθαρισμό σώματος και ψυχής, στην Ευρώπη οι σχέσεις των ανθρώπων με το νερό, το λούσιμο και τους δημόσιους χώρους αντίστοιχους του λουτρού δεν ήταν και τόσο καλές.⁶ Ο Μεσαίωνας είχε χαρακτήρα συλλογικό και ανώνυμο, ενώ στην Αναγέννηση σημειώνεται ο θρίαμβος της ατομικότητας⁷. Έτσι και στο θέμα των λουτρών, επήλθε μια κατάχρηση μετά τον Μεσαίωνα, σε συνδυασμό και με το αίτημα αστικής τάξης για ελευθερία και διασκέδαση. Οι χώροι αυτοί έγιναν πηγές μολυσματικών ασθενειών και απαγορεύθηκε η λούση σε κρύο νερό. Κατά τους Αναγεννησιακούς χρόνους στην Ευρώπη, πλένονταν μόνο στα σημεία που δεν ήταν καλυμμένα με βαριά ρούχα στα χέρια και το πρόσωπο, λόγω του φόβου για το νερό, ως μέσο μετάδοσης ασθενειών και μολύνσεων.

Τον 17^ο αιώνα, μετά και την μελέτη γύρω από τις ευεργετικές ιδιότητες της λουτροθεραπείας, τέθηκαν τα ασφαλή όρια για τη χρήση της και επανήλθε το λουτρό στην αρχική του χρήση, ως μέσο ψυχοσωματικής θεραπείας. Το νερό και ο αέρας έγιναν τα απαραίτητα στοιχεία στην

[19] Αναγεννησιακό λουτρό

⁶ Ασβεστά Αλίκη - Βιγγοπούλου Ιόλη , *Περιηγητές στα χαμάμ* , Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 11-14

⁷ Σκαρπια – Χόιπελ Ξανθίππη , *Λουτροθεραπεία και αναψυχή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη : 1996, σ.53

αναζήτηση της ευεξίας ψυχής και σώματος. Έγινε η πρώτη χρήση θερμών πηγών, τα πρώτα πάρκα κούρας και τα λουτρικά κτίρια (με καθορισμένη από τους ειδικούς χρονική διάρκεια παραμονής σε αυτά) με μορφολογική διάταξη παρόμοια με αυτή των ανακτόρων και των κήπων τους, αλλά μικρά σε μέγεθος και λειτουργική δυναμικότητα.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα εμφανίστηκαν στην Ευρώπη τα πρώτα λουτρά και πισίνες μεγάλης κλίμακας με μεγάλη απήχηση στην τάξη των εργατών, των οποίων η χρήση περιορίστηκε στην σωματική καθαριότητα. Στα ψηλότερα κοινωνικά στρώματα, η λουτροθεραπεία και η επίσκεψη στα κέντρα και τις θερμομεταλλικές πηγές γινόταν για ψυχοσωματικές θεραπείες και ψυχαγωγία. Δημιουργούνται έτσι οι πρώτες λουτροπόλεις και η ιαματική λουτροθεραπεία στις πόλεις αποκτά το όνομα «θερμαλισμός».

Τον 20^ο αιώνα, όταν η ανάπτυξη βιομηχανικής κοινωνίας, σε συνδυασμό με τις πολιτικοοικονομικές κρίσεις, έφεραν την επιτακτική ανάγκη για τρόπους κοινωνικής απασχόλησης που θα περιλάμβαναν θεραπεία και χαλάρωση, ο θερμαλισμός παίρνει μια ακόμα μεγαλύτερη ανάπτυξη. Μετά το 1950, μέσα και από τις διατάξεις της Διεθνούς Ένωσης Τουρισμού, δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη θεραπευτικού τουρισμού και αναβιώνουν οι λουτροπόλεις και τα λουτροθεραπευτικά κέντρα, μια τάση που ονομάστηκε «ιαματικός τουρισμός».

Οι τυπολογίες και οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί ποικίλουν στα λουτρά του 20^{ου} αιώνα: νεοκλασικισμός, αναγεννησιακό και νέο-βυζαντινό στυλ, εκλεκτικισμός. Γίνεται ευρεία χρήση των ελληνορωμαϊκών αρχιτεκτονικών μελών, όπως προπύλαια και κολώνες, ιδιαίτερα στην είσοδο των κτιρίων. Υπάρχει έντονη συμμετρία και χρήση γεωμετρικών

[20] Πισίνα 19^{ου} αιώνα, Αγγλία

[21] Λουτρό πλούσιας κυρίας, 19^{ος} αιώνας

όγκων, πράγμα που βοηθά στην λειτουργική οργάνωσή τους και την απόδοση ενός μνημειακού χαρακτήρα. Η τεχνολογική εξέλιξη και η ένταξη των λουτρών σε ξενοδοχειακές μονάδες, καθώς και οι σοβαρές μελέτες αερισμού, φωτισμού και θερμοκρασίας, παρέχουν πλέον στον επισκέπτη ένα οργανωμένο σύστημα για βελτίωση της ψυχοσωματικής του υγείας και ιδανικές συνθήκες διαβίωσης.

Τα λουτρά σήμερα

Στη σύγχρονη κοινωνία, όταν αναφερόμαστε σε «spa» εννοούμε μια γενική προσέγγιση υγείας, ευεξίας, χαλάρωσης, ξεκούρασης και περιποίησης όλου του σώματος. Όλες οι κτιριακές εγκαταστάσεις, από τα παραδοσιακά χαμάμ τα οποία αποκαθίστανται και χρησιμοποιούνται, μέχρι τις υπερσύγχρονες ξενοδοχειακές μονάδες, παρέχουν κατάλληλους χώρους και εξιδικευμένο προσωπικό. Έχουμε μπει σε μια εποχή που οποιοσδήποτε τύπος λουτρού είναι αποδεκτός. Παλιά Χαμάμ επαναλειτουργούν με σύγχρονες προσθήκες και λειτουργίες, με σκοπό τη δημιουργία ποιοτήτων που διαχρονικά υπήρχαν σε αυτά. Όταν κατασκευάζεται ένα εξ ολοκλήρου νέο λουτρό, το ζητούμενο είναι τα στοιχεία εκείνα που θα δημιουργήσουν την επιθυμητή ατμόσφαιρα χωρίς να γίνεται προσφυγή σε αντιγραφές παλαιότερων τυπολογιών και χρήση ίδιων υλικών με το παρελθόν.

Στη συνέχεια της ερευνητικής εργασίας γίνεται μια προσπάθεια μελέτης των στοιχείων αυτών. Μέσα από την ιστορική αναδρομή, αυτό που φάνηκε διαχρονικά να απασχολεί την κάθε αρχιτεκτονική εποχή είναι τα σενάρια φωτισμού στο εσωτερικό των κτιρίων, τα υλικά τα οποία θα χρησιμοποιηθούν και θα επεξεργαστούν δίνοντας ανάλογες χωρικές

[22] Ιαματικά λουτρά, Βουδαπέστη

[23] Thermae bath spa, Bath, Αγγλία

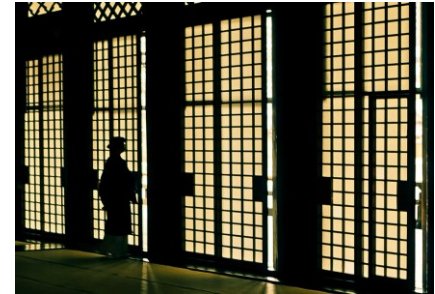
ποιότητες, η οργάνωση και οι αλληλουχία των χώρων, η τυπολογία και η οργάνωση της ίδιας της ανθρώπινης εμπειρίας, δηλαδή της διαδρομής, της διαδικασίας και του χρόνου, στοιχεία με βάση τα οποία καθορίζεται η πορεία του χρήστη στο χώρο. Αυτές οι παράμετροι είναι εκείνοι που κάνουν τα λουτρά στις διάφορες εποχές να διαφέρουν μεταξύ τους, γι' αυτό και έγινε η επιλογή τους ως καθοριστικοί για τη δημιουργία της ατμόσφαιρας που συναντάμε στα λουτρά διαχρονικά σε κάθε εποχή.

2.3. Τα 5 στοιχεία

Φως

Το φυσικό φως, σε όλη την ιστορία της αρχιτεκτονικής λειτούργησε, όχι μόνο ως ένα στοιχείο απαραίτητο για διαβίωση στους χώρους, αλλά και ως δομικό υλικό με το οποίο ολόκληρο το έργο έπαιρνε μορφή : τα ιαπωνικά «shoji» επιτρέπουν στο φως να περνά ελεγχόμενα από μέσα και να δίνει στο χώρο μια θαμπάδα, χαρακτηριστικό της λεπτής ιαπωνικής αρχιτεκτονικής, τα αραβικά «mashrabiyas» δημιουργούν μοτίβα σκίων στους τοίχους των παραδοσιακών αραβικών κτισμάτων, τα χρωματιστά γυαλιά των καθολικών μεσαιωνικών ναών φιλτράρουν και χρωματίζουν το φως δημιουργώντας στο χώρο την απαραίτητη μυστικιστική ατμόσφαιρα κατάνυξης, ιδανική για προσευχή⁸.

«Πως μπορεί κάποιος να φανταστεί ένα κτίριο με χώρους τους οποίους δεν είδε ποτέ σε φυσικό φως;», γράφει ο Louis Kahn. Η αρχιτεκτονική δημιουργία παίρνει υπόσταση μέσω του φωτός γιατί, κυρίως μέσω αυτού, μπορούμε να κατανοήσουμε τη σχέση μας με το φυσικό κόσμο και

[24] Shoji

[25] Mashrabiyas

[26] Μεσαιωνικός καθεδρικός ναός

⁸ Plummer Henry, *Lighting up the North*, The Architectural Review: 1237/2000, σ.σ.70-72

το χώρο. Η πιο ωραία προοπτική που μπορεί να μας δώσει ένας εσωτερικός χώρος είναι η αίσθηση που δίνεται όταν αυτός λούζεται με φως. Με την παντελή απουσία του φωτός η μορφή και ο χώρος έχουν ελάχιστη σημασία, γιατί οι άνθρωποι είναι από την φύση τους φωτοτροπικά προσανατολισμένοι και έλκονται από τους φωτεινούς χώρους, ιδιαίτερα εάν αυτοί περιβάλλονται από σκοτάδι⁹. Ο Le Corbusier, αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος των αρχιτεκτονικών του γραπτών μιλώντας για το φως και το πώς μετασχηματίζει τα αντικείμενα και την ίδια την αρχιτεκτονική, η οποία υποστηρίζει ότι δεν είναι τίποτα άλλο από **«το επιδέξιο, σωστό και θαυμαστό παιχνίδι των όγκων κάτω από το φως»**¹⁰.

Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε το φως είναι πολύπλοκος και διαφέρει ανάλογα με την κουλτούρα του κάθε πολιτισμού, τις καιρικές συνθήκες και τη γεωγραφία του κάθε τόπου. Για παράδειγμα, στις νότιες και κεντρικές χώρες, όπου υπάρχει μεγάλη ένταση φωτός και πολύ μικρές σκιές, τα αντικείμενα τρεμοπαίζουν και χάνονται και στην αρχιτεκτονική υπάρχει η ανάγκη για φίλτρα, έτσι ώστε το φως να μην κατακλύζει απρόσκοπτα τους χώρους. Αντίθετα στις πιο βόρειες χώρες το φως φιλτράρεται μέσα από τα πυκνά δάση και δημιουργεί γραφικά μοτίβα σκιών που προωθούν το ρομαντισμό και την περιουλλογή¹¹. Έτσι εισέρχεται ήδη αποδυναμωμένο στους εσωτερικούς χώρους και δίνει την ευκαιρία για χρήση μεγάλων ανοιγμάτων, με πλεονέκτημα τις ανεμπόδιστες θεάσεις που μπορεί να έχει ο χρήστης στο εξωτερικό του κτιρίου.

---

⁹ Davey Peter, *Light and dark : The manipulation of light*, The Architectural Review: 1286/2004, σ.47

¹⁰ Le Corbusier, *Towards a new architecture*, Dover Publications, New York : 1931, σ.29

¹¹ Plummer Henry, *Lighting up the North*, The Architectural Review: 1237/2000, σ.σ.70-72

Υλικότητα

Τα υλικά έχουν άμεση επίδραση σε όλες τις αισθήσεις του ανθρώπου : όραση, αφή, ακοή, όσφρηση , ακόμα και γεύση¹². Αλλά ποιο είναι εκείνο το στοιχείο στη φύση των υλικών που επηρεάζει, τόσο τον δημιουργό όσο και τον χρήστη, προκαλώντας του αισθητηριακές μνήμες; Η επιλογή ανάμεσα στα εκατομμύρια υλικά που υπάρχουν είναι μια σημαντική στιγμή για την ολοκλήρωση του έργου. Πέρα από το είδος του υλικού, ρόλο παίζει επίσης η επεξεργασία του και η τελική μορφή την οποία θα πάρει.

«Μια πέτρα μπορείς να την πριονίσεις, να την τροχίσεις, να την τεμαχίσεις, να την σπάσεις, να τη διαχωρίσεις, να τη γυαλίσεις και κάθε φορά θα βγάζει άλλο αποτέλεσμα».¹³

Τα υλικά έχουν άπειρες δυνατότητες και ιδιότητες. Θα πρέπει όμως κάθε φορά που χρησιμοποιείται ένα υλικό να αντιμετωπίζεται με τον κατάλληλο σεβασμό και γνώση για αυτές του τις δυνατότητες και ιδιότητες¹⁴. Μόνο έτσι είναι δυνατή μια ειλικρινής αρχιτεκτονική δημιουργία. Ο Richard Weston, μιλώντας για τις μεθόδους κατασκευής υποστηρίζει ότι , πέρα από την πρόοδο που υπάρχει στην επεξεργασία των υλικών, ανακυκλώνονται ανά τους αιώνες γιατί **«όταν εισάγονται νέα υλικά, χρησιμοποιούνται με τρόπο που μιμείται τις συνηθισμένες μεθόδους κατασκευής»**¹⁵. Αυτό που δεν πρέπει να χαθεί, για χάρη της

[27, 28, 29] Χαμάμ, Trenton Bath House, Therme Vals : υλικά

¹² Davey Peter, *Material Assets*, The Architectural Review: 1290/2004, σ.σ. 38-39

¹³ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basel: 2006, σ.25

¹⁴ Lobell John, *Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston : 1979, σ. 40

¹⁵ Davey Peter, *Material Assets*, The Architectural Review: 1290/2004, σ.σ. 38-39

προόδου, είναι η κατανόηση για στη σχέση μεταξύ ανθρώπου και υλικών, στην οποία οφείλουμε την κατασκευή και την ολοκλήρωση της αρχιτεκτονικής στην υλική υπόστασή της¹⁶.

Σε κτίρια όπως είναι τα λουτρά, όπου μιλάμε για μια αρχιτεκτονική των αισθήσεων και για χώρους όπου ο χρήστης έρχεται σε άμεση επαφή με αυτά, τα υλικά καθορίζουν το ύψος του έργου και την αίσθηση που θα έχει ο επισκέπτης στην πρώτη επαφή του με το κτίριο. Ρόλο έχει επίσης να διαδραματίσει η αντοχή στο νερό αλλά και η ιδιότητα των υλικών να απορροφούν και να εξάγουν λιγότερο ή περισσότερο τη θερμοκρασία, στην επαφή τους με το ανθρώπινο σώμα. Τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν σε ένα τέτοιο χώρο πρέπει να είναι οικεία στον χρήστη : σε αναλογία με την ανθρώπινη κλίμακα και όσο πιο κοντά στη φυσική τους μορφή.

Νερό

Το νερό ως στοιχείο πολιτισμού φέρει μαζί του πολλούς συμβολισμούς. Το ήρεμο νερό σε πολλές θρησκείες αποτελεί πηγή ζωής και νεότητας, ενώ όταν είναι υπερβολικά κρύο ή σκοτεινό παραπέμπει στο θάνατο. Συμβολίζει τη γονιμότητα ανθρώπου και της γης (χορός της βροχής των ινδιάνων), αλλά και την αγνότητα (Aqua Virgo : το παρθένο νερό στην αρχαία Ρώμη, η πηγή που τροφοδοτούσε ολόκληρη την πόλη). Αποτελεί παράγοντα καθαρότητας και εξαγνισμού στις θρησκείες (χριστιανισμός, ιουδαϊσμός, ινδουισμός, ισλάμ)¹⁷. Ως λειτουργικό στοιχείο υπάρχει σε πολλές αρχιτεκτονικές παραδόσεις και κουλτούρες, ειδικά στην ανατολή,

¹⁶ Davey Peter, *Material Assets*, The Architectural Review: 1290/2004, σ.σ. 38-39

¹⁷ Moore Charles Willard, *Water and architecture*, Thames and Hudson, Great Britain : March 1994, σ.σ. 15-20

με τη ευρεία χρήση των χαμάμ στην καθημερινή ζωή. Τα περισσότερα αρχαία αλλά και σύγχρονα κέντρα ανθρώπινου πολιτισμού κτίστηκαν και αναπτύχθηκαν γύρω από μια πηγή νερού : ένα λιμάνι, ένα ποτάμι, μια λίμνη, ένα δέλτα ποταμού ή μια πηγή. Ως φυσικό επακόλουθο, οι σχέσεις που ανέπτυξαν οι άνθρωποι με το νερό κατάφεραν να δημιουργήσουν πιο βαθυστόχαστες κοινωνικές και πνευματικές κατευθύνσεις¹⁸.

Έτσι το δομημένο περιβάλλον, παρόλο που εξ' ορισμού είναι η δημιουργία του ανθρώπου για να αποφύγει τη βροχή και την υγρασία και να παραμείνει στεγνός αυτός και η ιδιοκτησία του¹⁹, έφτασε σε ένα τέτοιο σημείο εξάρτησης από το υγρό στοιχείο, που ολόκληρες παραδόσεις είναι μορφολογικά και λειτουργικά συνδεδεμένες με την παρουσία ή και την απουσία του νερού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία και την εξέλιξη των ανθρώπινων κατασκευών που σχετιζόνταν άμεσα με το νερό, το μάζευαν, το εκμεταλλεύονταν, το χρησιμοποιούσαν τόσο για την καθαριότητα και την υγιεινή, όσο και ως πολιτιστικό στοιχείο : θέρμες, λουτρά, χαμάμ, σιντριβάνια, κρήνες. Συνδέθηκε πολύ γρήγορα με την ευεξία και τη ψυχοσωματική υγεία του ανθρώπου. Είτε καθισμένος στις όχθες μιας λίμνης, είτε κάνοντας το μπάνιο του στα δημόσια λουτρά, ο άνθρωπος βρίσκει δίπλα από το νερό την γαλήνη και την ηρεμία που αναζητά.

Χρόνος

Η σχέση παρατηρητή και ατμόσφαιρας είναι τόσο έντονη σε ένα αρχιτεκτονικό έργο, που σε κάποιες περιπτώσεις δεν μπορεί να υπάρξει

[30] Ποταμός Νείλος

¹⁸ Slessor Catherine, *The stuff of life*, The Architectural Review: 1271/2003, σ.24

¹⁹ Ο.π., σ.24

το ένα χωρίς το άλλο. Είναι η ποιότητα εκείνη του χώρου η οποία εξαρτάται από τον παράγοντα του χρόνου, **«ως μια μοναδική πυκνότητα και διάθεση, ένα συναίσθημα και μια παρουσία»** κάτω από τη μαγεία της οποίας **«βιώνω αυτό που, διαφορετικά, δεν θα είχα βιώσει ακριβώς με αυτόν τον τρόπο»**.²⁰

Η εμπειρία μας σε ένα χώρο - πως θα κινηθούμε στο εσωτερικό του, πόσο χρόνο θα περάσουμε στο σύνολο του και πόσο θα παραμείνουμε στο κάθε δωμάτιο, ακόμα και σε ποια ώρα της μέρας θα το επισκεφθούμε – είναι αυτό που θα μας καθορίσει το τι θα μας προσφέρει το κτίριο ως παρουσία, τι θα μας μεταδώσει, μέσω αυτής μας της εμπειρίας. Την αίσθηση που θα μας αφήσει την πρώτη φορά που το κοιτάξαμε, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης μας σε αυτό και την στιγμή που το αφήσαμε²¹. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου, κατά τη διάρκεια αυτής της διαδρομής, η αίσθηση και η ατμόσφαιρα αλλάζουν. Διαφορετικά κοιτάμε ένα κτίριο όταν το βλέπουμε μέσα από σκίτσα και εικόνες και αλλιώς το παρατηρούμε και το αντιλαμβανόμαστε όταν βρισκόμαστε σε άμεση σχέση μαζί του.

Το στοιχείο του χρόνου, ως καθοριστικό για την εμπειρία του ανθρώπου στην αρχιτεκτονική, γίνεται αντιληπτό ιδιαίτερα σε χώρους που υπάρχει μια καθορισμένη διαδικασία να ακολουθηθεί. Για παράδειγμα στα αεροδρόμια και τους σταθμούς, όλες οι κινήσεις των ταξιδιωτών είναι συντονισμένες ανάλογα με τον χρόνο που έχουν στη διάθεση τους μέχρι την επιβίβαση ή στους ιερούς χώρους όλες οι κινήσεις του πιστού είναι καθορισμένες από την θρησκευτική τελετουργία που ακολουθείται.

[31,32,33] Κίνηση ανθρώπων : σιδηροδρομικός σταθμός, αεροδρόμιο, καθεδρικός ναός.

²⁰ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.13.

²¹ Wigley Mark, *Architecture of Atmosphere*, DAIDALOS-Architecture Art Culture : Ιούνης 1998

Χωρο-γραφία*

*[Ο όρος είναι δανεισμένος από το βιβλίο του κ. Γιάννη Πεπονί, καθηγητή στη σχολή αρχιτεκτονικής του Georgia Institute of Technology]

Η πραγματοποίηση της αρχιτεκτονικής (όχι η ιδέα της) ολοκληρώνεται με την κατασκευή των χώρων της. Τα κτίρια έχουν μια τριπλή κατασκευαστική υπόσταση : ως οικοδομές, ως στερεά σχήματα τα οποία εγγράφονται στο χώρο και ως διατάξεις των χώρων στις οποίες διατίθεται η ανθρώπινη ζωή και παρουσία.²² Όλα τα πιο πάνω έχουν να κάνουν με τη δημιουργία και την πραγματοποίηση του έργου και το πώς ο χρήστης θα το βιώσει τελικά. Οι χωρο-γραφίες αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο ο χρήστης αντιλαμβάνεται και κατανοεί τις χωρικές σχέσεις που βιώνει, όχι μόνο υποκειμενικά, με βάση την προσωπική του αισθητική, αλλά και αντικειμενικά, με τη συνείδηση της μορφής ως λογική και νόημα²³.

Η ατμόσφαιρα, είναι η αισθητηριακή εμπειρία σε ένα αρχιτεκτονικό έργο. Η ποιότητα την οποία ένα έργο καταφέρνει να μεταδώσει στον παρατηρητή όταν διασχίζει τους χώρους του.²⁴ Η εμπειρία αυτή οργανώνεται, κατά τον σχεδιασμό του έργου από τον αρχιτέκτονα, από διάφορα στοιχεία και παράγοντες όπως είναι οι σχέσεις του κάθε χώρου με τους υπόλοιπους, οι ένοικοι οι οποίοι προσαρμόζονται στις συγκεκριμένες λειτουργίες που αυτός καθορίζει, και τα αντικείμενα που υπάρχουν τοποθετημένα εκεί.²⁵

[34,35,36] Σκηνή στο Χαμάμ από τη ταινία *Πολίτικη Κουζίνα*

²² Πεπονής Γιάννης, *Χωρογραφίες. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του νοήματος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα : Ιανουάριος 1997, σ.166

²³ Ο.π., σ.214

²⁴ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.10.

²⁵ Wigley Mark, *Architecture of Atmosphere DAIDALOS-Architecture Art Culture* : Ιούνης 1998

Ο χώρος χαρακτηρίζεται επίσης από τονικότητα. Αυτή η τονικότητα διαμορφώνεται, ανάλογα με τις διαστάσεις των χώρων και τις διαβαθμίσεις του φωτός που αυτοί έχουν²⁶. Η κατασκευαστική λογική και η αρχιτεκτονική ποιότητα έρχονται να συναντήσουν την δραστηριότητα των υποκειμένων, την περιπατική αφήγηση της εμπειρίας του χρήστη. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι που συνθέτουν την εμπειρία, σαν δύο χορευτές που συντονίζουν δύο διαφορετικές κινήσεις, σχηματίζοντας από κοινού το χώρο.²⁷

[37] Ribbon

²⁶ Lobell John, *Between silence and light: Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston, 1979, σ.32

²⁷ Πεπονής Γιάννης, *Χωρογραφίες. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του νοήματος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα : Ιανουάριος 1997, σ.13

Τα 5 στοιχεία στα 3 έργα

4. Φως

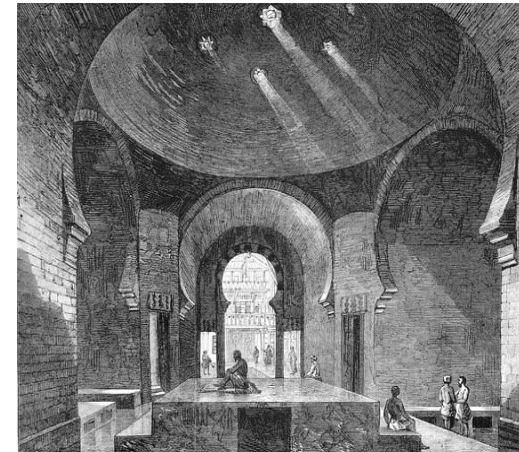
4.1 Χαμάμ : Κατάνυξη και Ηρεμία

«Ο Αλλάχ είναι ο δημιουργός του φωτός των ουρανών και της γης. Το φως του μοιάζει σαν να υπήρχε εκεί : ένα βαθούλωμα στον τοίχο και μέσα του υπάρχει λυχνάρι (...) Φως πάνω σε φως. Ο Αλλάχ καθοδηγεί – όποιον θέλει – σε αυτό το φως του (...)» 024.035, Ιερό Κοράνιο

Για τους μουσουλμάνους ο Αλλάχ, όπως και σε αρκετές θρησκείες ανεξάρτητα από τον εκάστοτε Θεό, δημιουργεί και εκπέμπει φως. Έτσι υπάρχει μια έντονη συσχέτιση θεού - φωτός και κάθαρσης - φωτός. Η παρουσία του σηματοδοτεί το καλό ενώ η απουσία του το κακό. Στα Χαμάμ το φως καθορίζει σημαντικά την ατμόσφαιρα του χώρου, ο οποίος πρέπει να είναι κατάλληλος για σωματική και πνευματική κάθαρση.

Μεγάλα παράθυρα δεν υπάρχουν πουθενά, προκειμένου να μη διαφεύγει η ζέση και ο ατμός και έτσι ο φωτισμός των εσωτερικών χώρων επιτυγχάνεται μέσω κυκλικών ή αστεροειδών οπών, διατεταγμένων κατά ομόκεντρους κύκλους πάνω στους θόλους του Χαμάμ.²⁸ Κατά τη διάρκεια της νύχτας χρησιμοποιούσαν καντήλια με λάδι για επιπρόσθετο φωτισμό, τα οποία χρησιμοποιούνται και σήμερα για τη δημιουργία μιας πιο κατανυκτικής ατμόσφαιρας ακόμα και τη μέρα.

Η επιθυμητή ατμόσφαιρα στα χαμάμ, από την αρχή της δημιουργίας τους, είναι ένα χαλαρωτικό περιβάλλον με σκοπό την ηρεμία και την πνευματική γαλήνη των λουόμενων, παράλληλα με την καθαριότητα του σώματος. Οι φωτεινές δέσμες που εισέρχονται στο εσωτερικό από την οροφή,

[38] Οθωμανικό λουτρό

[39] Χαμάμ Ομερέ : φως από τις οπές

²⁸ Μπαλτά Ευγενία, *Το λουτρό σε ανατολή και δύση*, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 2-3

διαπερνούν τις γεμάτες ατμούς αίθουσες και εξασθενούν, φτιάχνοντας ένα σενάριο φωτισμού που παραπέμπει στη θρησκευτική φύση των χαμάμ και στον φωτισμό ναών²⁹. Οι ακτίνες του φωτός, ερχόμενες από τον ουρανό ως θείο δώρο, θεωρούνταν ότι είχαν ιαματικές ιδιότητες σε δερματικές και ρευματικές παθήσεις³⁰.

Στο Χαμάμ Ομεριέ, πέρα από τις πολυάριθμες στρογγυλές και αστεροειδείς οπές από τις οποίες μπαίνει το φως, υπάρχουν μικροί φεγγίτες στους χώρους που χρειάζονται επιπλέον φως, ενώ στην κρύα αίθουσα, υπάρχουν λεπτά υφάσματα και γυάλινα φωτιστικά, τα οποία δημιουργούν χαλαρωτική ατμόσφαιρα στο χώρο³¹.

4.2 Trenton Bath House : μνημειακότητα και συμμετρία

«Όλα τα υλικά στη φύση, τα βουνά και τα ποτάμια και ο αέρας και εμείς, είναι φτιαγμένα από ξοδεμένο Φως και αυτή η τσαλακωμένη μάζα, η οποία ονομάζεται υλικό, ρίχνει μια σκιά και η σκιά αυτή ανήκει στο Φως»

Η έμπνευση, η οποία είναι απαραίτητη για τη δημιουργία κατάλληλου αρχιτεκτονικού περιβάλλοντος, βρίσκεται στο μεταίχμιο όπου συναντιόνται η ησυχία και το φως, στο «θησαυροφυλάκιο της σκιάς», υποστηρίζει ο Louis Kahn³². Το φως είναι γι' αυτόν η πηγή όλης της ύπαρξης. Όλα τα φυσικά στοιχεία, μαζί και ο άνθρωπος είναι μάζες οι οποίες ρίχνουν τη σκιά τους στη γη και γύρω από τη σκιά αυτή, το

[40] Bath House : φως

²⁹ Κατσανάκη Μαρία, *Το λουτρό στους οριενταλιστές ζωγράφους*, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 28-31

³⁰ Κανετάκη Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, ΤΕΕ, Αθήνα : 2004, σ.58

³¹ Μπαλτά Ευγενία, *Το λουτρό σε ανατολή και δύση*, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 2-3

³² Lobell John, *Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston : 1979, σ. 20

περιβάλλον φωτίζεται ακόμη περισσότερο από το φως. Τα πάντα μεταφράζονται σε μορφή ανάλογα με το πόσο φωτεινά ή σκοτεινά είναι.

Τα αρχιτεκτονικά σχέδια είναι απλά μια απεικόνιση του φωτός : μια γραμμή από μολύβι πάνω σε ένα κομμάτι λευκό χαρτί, είναι το μαύρο πάνω στο σημείο όπου πλέον δεν υπάρχει φως και γύρω από το μαύρο η εικόνα γίνεται εντελώς φωτεινή³³. Αυτό που δίνει το φως στην αρχιτεκτονική, υποστηρίζει ο Kahn, είναι η δομή :

«Κολώνα + κολώνα = φως , σκοτάδι , φως , σκοτάδι , φως»³⁴

Το Trenton Bath house αποτέλεσε ένα χώρο στον οποίο ο Kahn εφάρμοσε τις σκέψεις του για τις σχέσεις μεταξύ δομής και φωτός³⁵. Αυτό που προτείνει είναι έναν πρακτικό και ανοικτό χώρο με ένα ξεκάθαρο σύστημα παροχής φυσικού φωτός, ενώ η επιλογή των αρχιτεκτονικών στοιχείων, αποτελεί την επιλογή για τον χαρακτήρα που θα έχει το φως στο χώρο : τέσσερα ανοικτά τετραγωνικά δωμάτια από σκυρόδεμα, με πυραμιδοειδείς στέγες ,τοποθετημένα σε σταυροειδή διάταξη³⁶.

Ο Kahn προσπάθησε να διαχειριστεί τις ενότητες από τις οποίες αποτελείται το έργο του, με τέτοιο τρόπο ώστε να διαμορφώσει και να

³³ Lobell John, *Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston : 1979, σ. 34.

³⁴ Kahn Louis, *Architecture : Silence and light* , Writings Lectures, Interviews : 1991, Reprinted

³⁵ Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn 's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York : 2000, σ.4

³⁶ <http://kahntrentonbathhouse.org/bathHouse.htm>

ελέγξει το φως³⁷. Η κάτοψη για αυτόν, αποτελεί την απεικόνιση της δομής των χώρων με το φωτισμό τους³⁸ και την τονικότητα τους και την παρομοιάζει με μια σύνθεση μουσικής, όπου υπάρχουν παύσεις, κενά, συνέχεια, πιο απότομα και πιο απαλά κομμάτια και όλοι αυτοί οι κανόνες και τα όρια φτιάχνουν ένα συγκεκριμένο αισθητικό αποτέλεσμα. Έτσι και οι χώροι της αρχιτεκτονικής, με το φως τους, είναι ένα είδος σύνθεσης μέσω της συνεχούς αλληλεπίδρασης δομής και φωτός, σκιάς και φωτός³⁹.

«Οι αρχιτέκτονες σήμερα ξέχασαν τη πίστη τους στο φυσικό φως. Ακόμα και ένα δωμάτιο, το οποίο πρέπει να είναι σκοτεινό, χρειάζεται μια χαραμάδα με φως για να καταλάβουμε πόσο σκοτεινό είναι»⁴⁰,

Τα ανοίγματα στο εσωτερικό του κτιρίου, μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε **«πόσο υπέροχο είναι το ηλιακό φως»⁴¹**. Μια καινοτομία του Kahn στο Bath House ήταν η αντικατάσταση του μοντέρνου γραμμικού παράθυρου με μια πλατιά λωρίδα ανοικτού χώρου⁴². Δεν υπάρχουν παράθυρα ούτε πόρτες. Υπάρχει το πλήρες των τοίχων και το κενό μεταξύ τους που ορίζουν το χώρο:

«Κτισμένο – μη κτισμένο – κτισμένο –μη κτισμένο».

Η χρήση και καθοδήγηση των στατικών διαχύσεων του φωτός χειρίστηκαν περίτεχνα και ο Kahn κατάφερε να μεταφέρει στο έργο τις ιδέες του για τον φυσικό φωτισμό των χώρων. Η στέγη, στηριζόμενη στο κάθε καπάκι από σκυρόδεμα της κάθε γωνιάς των βοηθητικών χώρων, δεν ακουμπά στους

[41] Bath House : φως στα αποδυτήρια

³⁷ Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn 's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York : 2000, σ.116

³⁸ Lobell John, *Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston, 1979, σ.20

³⁹ Ο.π., σ.34

⁴⁰ Davey Peter, *Light and dark : The manipulation of light*, The Architectural Review: 1286/2004, σ.47

⁴¹ Kahn Louis, *Architecture is the thoughtful making of spaces*

⁴² Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn 's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York : 2000, σ.116

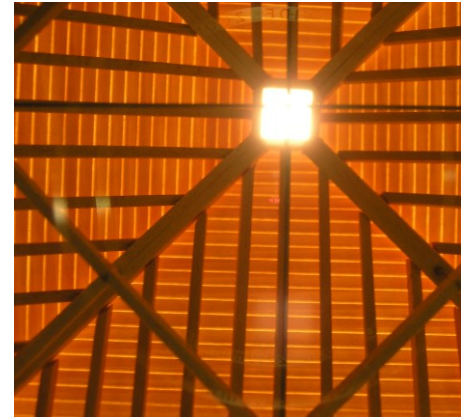
τοιχούς του Bath House, αλλά αιωρείται πάνω από αυτούς. Αυτό δημιουργεί μια οπτική σύνθεση, κάνοντας περιττή τη χρήση πολύπλοκων συστημάτων διαχείρισης φωτός⁴³. Ο Kahn αργότερα έγραψε «**οι τοίχοι των κύριων χώρων τοποθετήθηκαν πέρα από τα όρια και στο ίδιο επίπεδο με την εξωτερική πλευρά των κολώνων, έτσι ώστε να επιτρέπουν στον ήλιο να εισέρχεται στο εσωτερικό τους**». Έτσι το κενό έγινε δέκτης του φυσικού φωτός, αφήνοντας να μπει όσο το δυνατό περισσότερο φως, ενώ παρέχει παράλληλα και μια αίσθηση ιδιωτικότητας στρέφοντας το βλέμμα προς τα έξω.

Στο Bath House το φως του ήλιου εισέρχεται επίσης μέσω μικρών ανοιγμάτων στην κορυφή της κάθε στέγης⁴⁴, δημιουργώντας τις «άπειρες εναλλασσόμενες ποιότητες φυσικού φωτός» και ενισχύοντας παράλληλα την μνημειακότητα που δημιουργείται από τις πυραμίδες που στεγάζουν τους χώρους, επιτρέποντας παράλληλα στους χρήστες του λουτρού να έχουν θέα τον ουρανό⁴⁵.

4.3 Theme Vals : μυστικισμός και αποπλάνηση

«Η αρχιτεκτονική δεν έχει να κάνει με τη μορφή, αλλά με πολλά άλλα πράγματα. Το φως, η χρήση, η δομή, η σκιά, η μυρωδιά και ούτω καθεξής».

Το φυσικό φως δίνει την αίσθηση ότι είναι κάτι πέρα από τον άνθρωπο, πέρα από την κατανόηση του, γράφει ο Zumthor⁴⁶. Μιλώντας γι' αυτό, υποστηρίζει ότι είναι ένα στοιχείο το οποίο λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στο σχεδιασμό του έργου, από την αρχή και όχι στο τέλος, όταν έχουν ήδη διαμορφωθεί οι χώροι.

[42] Bath House : φως από την οροφή

⁴³ Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn 's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York : 2000, σ.91

⁴⁴ <http://kahntrentonbathhouse.org/bathHouse.htm>

⁴⁵ Ο.π.

⁴⁶ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.56-60

Το κτίριο σχεδιάζεται αρχικά ως μια καθαρή μάζα σκιάς και το φως προστίθεται αργότερα, ως ένα νέο στοιχείο που εισχωρεί και σκάβει αυτή τη μάζα.⁴⁷ Η επιλογή και ο συνδυασμός των υλικών γίνονται με γνώμονα τον τρόπο με τον οποίο αντανακλούν το φως⁴⁸, μετά τον συστηματικό φωτισμό των επιφανειών των προπλασμάτων του κτιρίου. Τα πάντα προσαρμόζονται στη βάση αυτής της γνώσης.

Κατά τον σχεδιασμό των Therme Vals ο αρχιτέκτονας εμπνεύστηκε από τα οθωμανικά λουτρά Rudas στη Βουδαπέστη. Αυτό το οποίο συγκίνησε τον Zumthor στο συγκεκριμένο έργο, ήταν οι ακτίνες φυσικού φωτός στο μισοσκόταδο και τα ανοίγματα στο θόλο του, τα οποία έβλεπαν τον έναστρο ουρανό, δημιουργώντας ένα περιβάλλον ιδανικό για λουτρό και χαλάρωση.⁴⁹ Ο χρήστης εκεί, απομονωμένος στο μισοσκόταδο, μπορεί να χαλαρώσει και να αφηθεί στις ευεργετικές ιδιότητες του ζεστού νερού, του ατμού και του μασάζ. Η όραση περιορίζεται και οι υπόλοιπες αισθήσεις οξύνονται, ενώ οι δέσμες φωτός που μπαίνουν από την οροφή, θυμίζοντας εσωτερικά ναών, προκαλούν στο χρήστη την ηρεμία που μπορεί να προσφέρει σε ένα πιστό, η επίσκεψη σε ένα ναό.

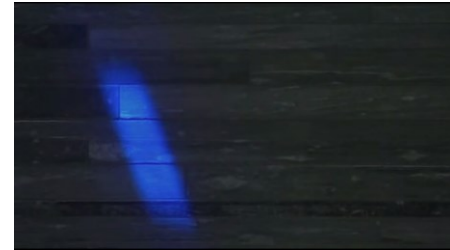
Κάθε λεπτομέρεια του φωτός, κατά τον σχεδιασμό των Therme Vals, μελετήθηκε διεξοδικά, με την βοήθεια σκίτσων, προπλασμάτων και φωτογραφιών τους, κάτω από ειδικά σενάρια φωτισμού, με τη χρήση φυσικού φωτός από την οροφή⁵⁰. Αρκετές λεπτομέρειες του έργου τροποποιήθηκαν, ανάλογα με τα επιθυμητά σενάρια φωτισμού των χώρων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

⁴⁷ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.56-60

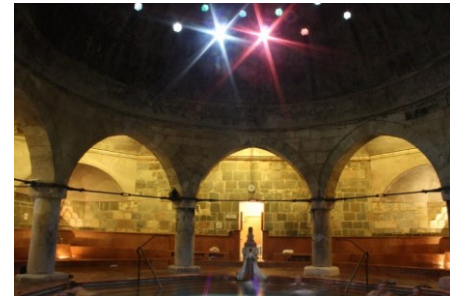
⁴⁸ Ο.π., σ.56-60

⁴⁹ Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ. 27

⁵⁰ Ο.π., σ.64

[43] Therme Vals : φως σε τοίχο των από τις οπές από μπλε γυαλί

[44] Rudas Baths, Βουδαπέστη

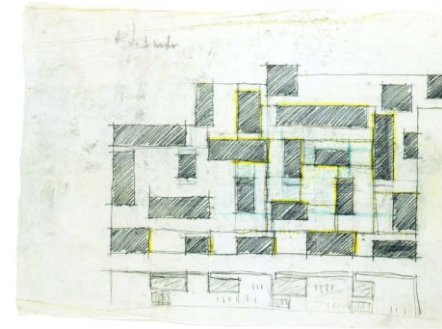
Για την κατασκευή του έργου, χρησιμοποιήθηκε τελικά ένα σύστημα από πέτρινα μπλοκ, μια σειρά παρακείμενων πινάκων διατεταγμένων παράλληλα.⁵¹ Το κάθε ένα από αυτά στηρίζει μια πλάκα προβόλου και τα κενά μεταξύ των ανώτατων σημείων των μπλοκ, τα οποία αποτελούν αρμούς διαστολής των διαφόρων μερών του κτιρίου, γεμίζουν το χώρο με κηλίδες φυσικού φωτός. Ο σχεδιασμός των σχισμών βασίστηκε στη μελέτη των συνδυασμών φυσικού φωτός και νερού κάτω απ' αυτό και το πώς μπορούν να δημιουργήσουν ανατακλάσεις. Αυτά τα αποτελέσματα, οργανώθηκαν στη συνέχεια με ουσιαστικό τρόπο, δημιουργώντας έτσι την επιθυμητή ατμόσφαιρα στο εσωτερικό των λουτρών.

Ο Zumthor εμπλουτίζει περαιτέρω τις διαφοροποιήσεις φωτισμού στους χώρους με τη χρήση και τεχνητού φωτός. Τα δωμάτια διαφοροποιούνται ανάλογα με τη χρήση και το περιβάλλον φωτισμού τους και η αναζήτηση πιο σκοτεινών ή φωτεινών χώρων περιπλέκει τη διαδρομή και την πορεία του χρήστη στον χώρο. Ο επισκέπτης περπατά ή κολυμπά, ανακαλύπτοντας κάθε φορά κάτι διαφορετικό και βρίσκεται έτσι συνεχώς σε μια διαδικασία περιπλάνησης⁵².

Τα σενάρια φωτισμού ποικίλουν : Η είσοδος είναι ένας μακρύς σκοτεινός διάδρομος, υπάρχουν χώροι στο μισσοκόταδο με σχισμές που αφήνουν λίγες ακτίνες φωτός να λούζουν τους τοίχους, χώροι στους οποίους ο τεχνητός φωτισμός μέσα στο νερό δημιουργεί παιχνιδίσματα φωτός και χρωμάτων στις πισίνες, χώροι με χρωματιστούς τοίχους και πέταλά λουλουδιών να επιπλέουν στο νερό δημιουργώντας ένα πιο αισθητηριακό αποτέλεσμα και χώροι με

[45] Πρόπλασμα των Therme Val

[46] Σκίτσο της κάτοψης των Therme Vals : με κίτρινο χρώμα απεικονίζεται το φως και με μπλε το νερό

⁵¹ Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ. 38

⁵² Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.40

άπλετο φως, όπως τα μεγάλα υαλοστάσια με την άπλετη θέα στο εξωτερικό και τέλος ο εξωτερικός χώρος με μια ακάλυπτη πισίνα στο κέντρο.

4.5 Φως στα τρία έργα

Η έμφαση στη χρήση και την επεξεργασία του φυσικού φωτός υπάρχει και στα τρία έργα. Στο Χαμάμ λόγω θρησκείας και σύνδεσης του με το θείο, στα άλλα δύο, λόγω των αντίληψεων των αρχιτεκτόνων για το θέμα του φωτός. Το τεχνητό φως χρησιμοποιείται ελάχιστα για ενίσχυση του φυσικού και των σεναρίων φωτισμού στα δωμάτια με διαφορετικές χρήσεις στο Χαμάμ και τα Therme Vals, ενώ στο Trenton Bath House δεν υπάρχει.

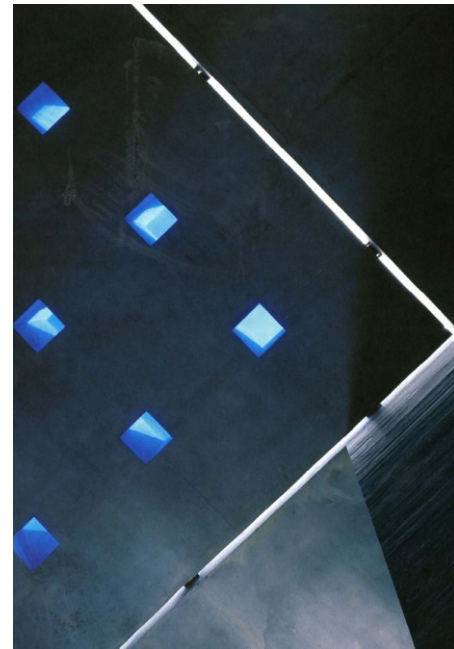
Ο φυσικός φωτισμός επιτυγχάνεται και στα τρία έργα μέσω κενών στην δομή τους. Αποτελούν κτίρια συμπαγή, με βαριά υλικά τα οποία «κάνουν χώρο» για να εισέλθει το φως στο εσωτερικό τους. Στο Χαμάμ το φως εισέρχεται περιορισμένα και ελεγχόμενα από τις μικρές, στρογγυλές και αστεροειδείς οπές στο θόλο. Δεν σχηματίζει χώρο ούτε καθορίζει την δομή. Έρχεται σαν λιγοστό, μυστικιστικό φως από τον ουρανό και ενισχύει την ατμόσφαιρα κατάνυξης και χαλάρωσης των λουόμενων.

Για τον Louis Kahn και τον Peter Zumthor το φως αποτελεί δομικό υλικό και ορίζει τους χώρους. Σχεδιάζουν και κτίζουν με το φως, όπως σχεδιάζουν και κτίζουν με μπετόν και πέτρα. Στο Trenton Bath House κυριαρχεί το γεωμετρικό στοιχείο : η πυραμίδα και ο κύβος. Για να επιτευχθεί ο φωτισμός, οι στέγες ανασηκώνονται, οι τοίχοι υποχωρούν ένα βήμα πίσω και το φως κατακλύζει το εσωτερικό δημιουργώντας γεωμετρικά σχήματα στους τοίχους. Οι οπές στην κορυφή των πυραμιδοειδών οροφών δεν δημιουργούν τις εντυπώσεις που υπάρχουν στο Χαμάμ. Δεν ενισχύουν το μυστήριο του χώρου αλλά τη μνημειακότητα που υποβάλει το σχήμα της πυραμίδας.

Στα Therme Vals γίνεται ένας συνδυασμός των δύο πιο πάνω σεναρίων, κάπου στη μέση της αυστηρής γεωμετρίας και της μυστηριακότητας. Ο Zumthor χρησιμοποιεί μεν τη δομή για το σχεδιασμό του φωτός, αλλά δανείζεται τα ιστορικά στοιχεία από τα χαμάμ για τη δημιουργία ατμόσφαιρας στο έργο του. Οι σχισμές στους τοίχους, μελετημένες διεξοδικά από τον αρχιτέκτονα μέσω σκίτσων και φωτισμού των προπλασμάτων του, προκύπτουν από τα κενά μεταξύ τους και δημιουργούν ένα μυστηριακό αλλά ελεγχόμενο αποτέλεσμα. Είναι σχεδιασμένες έτσι ώστε να παρασύρουν τον λουόμενο από τον ένα χώρο στον άλλο, δημιουργώντας δεκάδες σενάρια φωτισμού στον κάθε ξεχωριστό χώρο ανάλογα με τη λειτουργία του. Οι οπές στην κύρια πισίνα παραπέμπουν στις οπές στον κύριο χώρο του Χαμάμ, κατασκευάζοντας μια ιστορική αναφορά και οριοθετώντας το κέντρο του χώρου, οδηγώντας έτσι τους επισκέπτες προς τα εκεί.

Στο Χαμάμ οι χώροι δεν είναι άπλετα φωτισμένοι γιατί θα χαθεί η ατμόσφαιρα ηρεμίας και πνευματικής γαλήνης. Το φως φιλτράρεται και αποδυναμώνεται όπως συμβαίνει και σε θρησκευτικά κτίρια με σκοπό την δημιουργία περιβάλλοντος κατάνυξης, ένα περιβάλλον το οποίο ενισχύεται και από τα καντήλια ελαίου. Είναι ένα εντελώς εσωστρεφές κτίριο και ο επισκέπτης εισέρχεται σε αυτό, μπαίνοντας σε ένα άλλο κόσμο. Τα σενάρια φωτισμού του Χαμάμ είναι ημίφως – σκοτάδι - ημίφως.

Αντίθετα, το κενό στον Louis Kahn, γίνεται δέκτης, όσο το δυνατό περισσότερο φυσικού φωτός. Το κάθε δωμάτιο είναι διαφορετικό σε κάθε ώρα της μέρας και ο φωτισμός του εξαρτάται από καθαρά εξωτερικά φαινόμενα. Δεν γίνεται προσπάθεια ελέγχου του φωτός ως μεμονωμένο στοιχείο. Αποτελεί μέρος της γεωμετρίας και της δομής με σκοπό να μην χρησιμοποιηθούν τεχνητά βοηθητικά μέσα για το φωτισμό των χώρων.

[47] Therme Vals : οπές στην οροφή της εσωτερικής πισίνας

Τα Therme Vals αποτελούν τον συνδυασμό όλων των πιο πάνω. Οι σκοτεινοί, οι φωτεινοί και οι ημι-φωτισμένοι χώροι εναλλάσσονται, παρασύροντας τον επισκέπτη σε μια διαδικασία ανακάλυψης και περιπλάνησης. Όπως στο Χαμάμ υπάρχει μια λογική ελέγχου και περιορισμού του φωτός, έτσι και στα Therme Vals ο Zumthor για να πετύχει το επιθυμητό σενάριο φωτισμού, μελετά διεξοδικά που θα τοποθετηθεί η κάθε πηγή φωτός στον χώρο (φυσική ή τεχνητή). Παράλληλα, χρησιμοποιώντας τη γεωμετρία όπως και ο Louis Kahn, οργανώνει τους χώρους αυτούς, έτσι ώστε ο επισκέπτης να περιπλανάται μέσα σε αυτούς ακολουθώντας το φως.

Τα τρία έργα διέπονται από μια πίστη στο φυσικό φως. Είναι γεγονός ότι για τη δημιουργία της ατμόσφαιρας που υπάρχει στα λουτρά ανά τους αιώνες ο άνθρωπος πάντα χρησιμοποιούσε το φυσικό φως, για ψυχικά και σωματικά οφέλη. Αυτό που διαφέρει είναι ο τρόπος με τον οποίο το διαχειρίζονται στο σχεδιασμό τους. Στο Trenton Bath House το φως ήταν σημαντικό να χρησιμοποιηθεί έτσι ώστε να ενισχύει τη μνημειακότητα και τη συμμετρία που πηγάζει από τη γεωμετρία των χώρων. Αποτέλεσε έτσι μέρος της ίδιας της δομής. Στο Χαμάμ εισάχθηκε στους χώρους ως ένα «στοιχείο από τον ουρανό», ανοίγοντας οπές στους θόλους, στην προϋπάρχουσα και καθορισμένη από την παράδοση δομή του κτιρίου, δημιουργώντας χώρους κατάνυξης, με σκοπό την πνευματική γαλήνη και ηρεμία του λουόμενου. Το ενδιαμέσο σενάριο του Peter Zumthor στα Therme Vals κάνει χρήση της γεωμετρίας με στοιχεία από την παράδοση των Χαμάμ, δημιουργώντας ένα μυστικιστικό χώρο που ενισχύει, μέσω και της δομής του, την «ευγενική αποπλάνηση» των επισκεπτών.

5. Υλικότητα

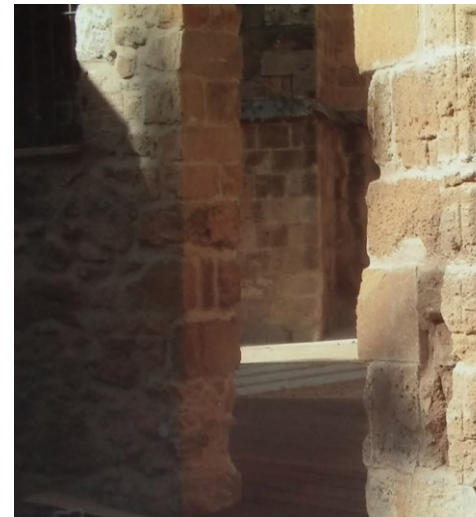
5.1 Χαμάμ : τοπικότητα και λειτουργία

«Πέτρα, νερό και υφάσματα.. Το φως περνάει από μέσα, κάπου σταματά και συνεχίζει την πορεία του πιο αδύναμο, πιο μυστικιστικό»

Ο εσωτερικός και εξωτερικός σχεδιασμός των κτιρίων στην οθωμανική αυτοκρατορία γινόταν από τους αυτοκρατορικούς αρχιτέκτονες, οι οποίοι σε κτίρια όπως τα Χαμάμ, ακολουθούσαν μια συγκεκριμένη τυπολογία κάτοψης έτσι ώστε σε όλα τα κτίρια της αυτοκρατορίας να είναι ευδιάκριτη η «οθωμανική αρχιτεκτονική έκφραση»⁵³. Παρόλα αυτά το κάθε έργο είχε κάποιες διαφοροποιήσεις ανάλογα με τα διαθέσιμα υλικά της κάθε περιοχής, τις τοπικές παραδόσεις και τις δυνατότητες των τοπικών μαστόρων.

Στα οθωμανικά λουτρά της Κύπρου χρησιμοποιήθηκαν κυρίως η τοπική πέτρα και το τοπικό μάρμαρο. Στην πρώιμη περίοδο η τοιχοποιία γινόταν με πλινθόκτιστο σύστημα, ενώ αργότερα με λαξευτές πέτρες, ενώ τον 18^ο και 19^ο αιώνα γίνεται χρήση ακατέργαστων λίθων, επιχρισμένων με σοβά⁵⁴. Το Χαμάμ Ομεριέ είναι μια πέτρινη, φέρουσα κατασκευή, από ασβεστόλιθο από την περιοχή της Λευκωσίας⁵⁵.

Η διαμόρφωση των εσωτερικών χώρων γινόταν με τρόπο ώστε να μετριαστεί η αυστηρότητα του εξωτερικού και να δημιουργηθεί ένα ιδανικό εξωτικό περιβάλλον, ειδικά στην αίθουσα όπου οι επισκέπτες χαλαρώνουν μετά τη διαδικασία του λουτρού.

[48] Χαμάμ Ομεριέ : τοπική πέτρα

⁵³ Κανετάκη Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα :2004, σ.σ. 16- 17

⁵⁴ Κανετάκη Ελένη, *Τα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα*, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 16-20

⁵⁵ Public Information Office of the Cyprus Government, *Omeriye Ottoman Baths Restoration and Reuse*, Cyprus Today: 44/2006, σ.σ.38-42

Σε όλο το εσωτερικό γίνεται χρήση περίτεχνων αρχιτεκτονικών στοιχείων, όπως η καμάρα και ο θόλος, χαρακτηριστικά της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, στοιχεία τα οποία σε συνδυασμό με την πέτρα δημιουργούν ένα περιβάλλον στο Χαμάμ το οποίο ευνοεί την αισθητηριακή ατμόσφαιρα. Η χρήση ενός και μόνου κύριου υλικού, της πέτρας, στο χρώμα της χώρας, σε συνδυασμό με το τοπικό μάρμαρο στην ίδια χρωματική απόχρωση, δίνει γλυπτικότητα στο χώρο και δημιουργεί ένα ενιαίο εσωτερικό το οποίο ενισχύει την συνοχή των χώρων και την διαδρομή από την μια αίθουσα στην άλλη.

Όπως όλα τα στοιχεία στο Χαμάμ, έτσι και τα υλικά εξυπηρετούν ένα συγκεκριμένο σκοπό : τη διαδικασία του λουτρού και την ευεργετική επίδραση του στον άνθρωπο. Η πέτρα, απορροφώντας την θερμότητα του ζεστού νερού, τη μεταφέρει στα ανθρώπινα σώματα, τα οποία έρχονται σε άμεση επαφή μαζί της, αξιοποιώντας έτσι τις θεραπευτικές του ιδιότητες ενώ το μάρμαρο τα δροσίζει, επιφέροντας ισορροπία στη θερμοκρασία. Υλικά και άνθρωπος έρχονται έτσι σε μια άμεση και ευεργετική επαφή κατά τη διαδικασία του Χαμάμ.

Στα παραδοσιακά αλλά και σύγχρονα χαμάμ, στην κρύα αίθουσα, η οποία αποτελεί χώρο χαλάρωσης μετά το λουτρό, εισάγονται παραδοσιακά στοιχεία όπως χρωματιστά κεραμικά πλακάκια στο πάτωμα, χαμηλοί καναπέδες με χρωματιστά υφάσματα (μιντέρια), χαμηλά ξύλινα τραπεζάκια γύρω από τα οποία κάθονται στο πάτωμα (σοφράδες) και γυάλινα χρωματιστά αντικείμενα τα οποία αντανακλούν το φως⁵⁶, δημιουργώντας ένα βαρύ, ανατολίτικο περιβάλλον χαλάρωσης, σχεδόν υπνωτικό.

[49] Παραδοσιακό Χαμάμ, Μαρόκο

⁵⁶ Κατσονάκη Μαρία, *Το λουτρό στους οριενταλιστές ζωγράφους*, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 28-31

5.2 Trenton Bath House : επιβλητικότητα και ειλικρίνεια

«Η ομορφιά αυτού που δημιουργούμε έγκειται στο πόσο σεβόμαστε και τιμούμε το υλικό γι' αυτό που πραγματικά είναι και όχι χρησιμοποιώντας το με δευτερεύον και υποδεέστερο τρόπο».

Στο Trenton Bath House, ο Kahn προσπαθεί να αφουγκραστεί τα σύγχρονα υλικά που έχει στη διάθεση του και να τα αντιμετωπίσει με τρόπο τέτοιο, που να φανερώνει σεβασμό και καθαρή πρόθεση. Μέσα από την μελέτη του για τα υλικά, προσπαθεί να επαναφέρει το σεβασμό προς αυτά και, μιλώντας για τη δομή ως «οργανωτή της ανθρώπινης εμπειρίας», επαναφέρει και ανανεώνει την έννοια της ζωτικότητας των υλικών, τονίζοντας τη σύνδεση μεταξύ μορφής και ανθρώπινης παρουσίας⁵⁷.

Στην προσπάθεια του να επιτύχει μια μνημειακή αρχιτεκτονική, δεν αντιγράφει περασμένες τεχνικές, αλλά δημιουργεί με γνώμονα την αρχιτεκτονική της εποχής του και τις ανάγκες μοντέρνων ανθρώπων. Το Trenton Bath House αποτελείται από τέσσερα τετράγωνα pavilions από σκυρόδεμα και σχιστόλιθο. Είναι ένα έργο με εξαιρετικά χαμηλό προϋπολογισμό (περίπου 600.000 δολάρια) και αποτέλεσε τον χώρο στον οποίο ο Kahn κατάφερε να δημιουργήσει εντυπωσιακούς όγκους με τη χρήση φθηνών, ανεπεξέργαστων υλικών.

Ψάχνοντας για «μια αρχιτεκτονική συμπαγή, μνημειακή και εσωστρεφή» ο Kahn επανερμήνευσε σύγχρονα υλικά (επεξεργασμένο σκυρόδεμα, χάλυβα, και προκατασκευασμένες ενώσεις) στα πλαίσια της ελληνογοτθικής

[50] Trenton Bath House : ανθρώπινη κλίμακα

⁵⁷ Lobell John, *Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston : 1979, σ.40

κατασκευής⁵⁸. «Οι μορφές, που χαρακτηρίζουν αυτές τις σπουδαίες εποχές της αρχιτεκτονικής, μας δελεάζουν να τις επανεξετάσουμε και να τις προσαρμόσουμε στο μπετόν και το μέταλλο»⁵⁹, υποστηρίζει ο Kahn. Έτσι, με τα υλικά και την τεχνογνωσία της εποχής, προσπαθεί να φέρει ξανά στο προσκήνιο τις χαμένες ποιότητες της αρχιτεκτονικής προηγούμενων ετών. Τα υλικά, παρόλη την απλότητα τους, θα πρέπει να μπορούν να συγκινήσουν τον χρήστη και να δημιουργούν χώρο και τάξη. Τα σύγχρονα υλικά, αυτά που ξέρει να χρησιμοποιεί ο αρχιτέκτονας σήμερα, τα γνωρίζει μόνο για τις «υπερφυσικές δυνάμεις τους» και όχι για την ουσιαστική μορφή τους. **«Το μπετόν και το μέταλλο πρέπει να γίνουν σπουδαιότερα από τον μηχανικό»**⁶⁰

Για να γίνει πραγματικότητα το επιθυμητό περιβάλλον και ατμόσφαιρα, αυτό που ο Kahn ονομάζει «το πνεύμα της αρχιτεκτονικής», θα πρέπει τα χαρακτηριστικά των υλικών να είναι σε αρμονία με τους χώρους που δημιουργούνται. Στο Trenton Bath House εστιάζει στην δημιουργία ενός κτιρίου λιτού αλλά στιβαρού, με καταλληλόλητα για το σκοπό που ορίστηκε να σχεδιαστεί⁶¹.

«Όταν χρησιμοποιούμε ένα υποσύλωμα ή μια κολώνα θα πρέπει να το αντιμετωπίζουμε σαν ένα μεγάλο γεγονός στη δημιουργία του χώρου, και όχι απλά ως ένα υποστηρικτικό στοιχείο, όπως συμβαίνει συνήθως. Εάν είναι από μέταλλο ή μπετόν θα πρέπει να το αντιμετωπίζουμε διαφορετικά από ότι εάν ήταν από πέτρα»⁶².

⁵⁸ Kahn Louis, *Architecture is the thoughtful making of spaces*

⁵⁹ Ο.π.

⁶⁰ Ο.π.

⁶¹ Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn 's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York : 2000, σ.90

⁶² Kahn Louis, *Architecture is the thoughtful making of spaces*

Χρησιμοποιεί αδρά και γυμνά υλικά και δεν τα καλύπτει με δευτερεύοντα υλικά, ούτε με επιχρίσματα. Μαζί με τους μεγάλους μνημειακούς όγκους των τεσσάρων κτιρίων, ο Kahn σχεδιάζει ένα ακόμη ισχυρό γεωμετρικό σχήμα, την πυραμίδα, ενισχύοντας μνημειακότητα του έργου. Κατασκευάζει τις πυραμιδοειδείς στέγες με ξύλο, πετυχαίνοντας μια ποιότητα στο εσωτερικό των χώρων του, σε αντιπαράθεση με τα φθηνά υλικά των τοίχων⁶³.

Το έργο χαρακτηρίζεται από μια επιβλητική λιτότητα και ο τρόπος με τον οποίο οι σχιστόλιθοι, το σκυρόδεμα και το ξύλο φτιάχνουν τους χώρους είναι ξεκάθαρος στον επισκέπτη του κτιρίου. Μπορεί να δει τον σκελετό της οροφής και τους αρμούς της τοιχοποιίας. Πετυχαίνει με αυτό τον τρόπο, το κτίριο από μακριά να φαίνεται μεγαλόπρεπο και επιβλητικό, αλλά όταν κανείς πλησιάσει κοντά του, δεν είναι απρόσιτο και μπορεί να καταλάβει πως είναι κατασκευασμένο. Η αρχιτεκτονική έτσι «έρχεται στα μέτρα του ανθρώπου» και επιτυγχάνεται μια αρμονία στη σχέση των δύο. Τα πάντα, ακόμα και η φυσική φθορά του ίδιου του κτιρίου, είναι μέρος της αρμονίας αυτής που προσπαθεί να επιτύχει ο Louis Kahn στο Bath House. Το νερό της βροχής αφήνεται να ρέει ελεύθερα πάνω στην τοιχοποιία η οποία παρέμεινε εκτεθειμένη και ευάλωτη στη βροχή και την υγρασία⁶⁴.

«Παλιά έκτιζαν με συμπαγείς λίθους. Σήμερα πρέπει να κτίζουμε με κούφιους λίθους»⁶⁵, αναφέρει ο Kahn. Η αρχή του αυτή εφαρμόζεται στο Bath House, το πλαίσιο της διάκρισης των βοηθητικών και κύριων χώρων. Η διάκριση αυτή γίνεται για να κρύψει τις ανεπιθύμητες αλλά απαραίτητες υπηρεσίες από το βλέμμα των επισκεπτών. Οι τέσσερις μεγάλοι όγκοι οι οποίοι στηρίζουν τη στέγη είναι στην πραγματικότητα κίλοι, ως «εργαλεία

[51] Trenton Bath House : υλικά

[52]] Trenton Bath House : φθορά στους τοίχους από το νερό της βροχής

⁶³ Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn 's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York : 2000, σ.91

⁶⁴ Ο.π., σ.139

⁶⁵ Ο.π., σ.139

παραπλάνησης του βλέμματος»⁶⁶ και περιέχουν τα λειτουργικά στοιχεία του Bath House⁶⁷ : δωμάτια αποθήκευσης, γραφεία, στοιχεία κυκλοφορίας, σωληνώσεις.

Το Trenton Bath House αποτελεί επίσης και μια σύνθεση μεταξύ του θαύματος της φύσης και της ανθρώπινης δυνατότητας να την ελέγχει, μεταξύ του ρομαντικού και του πρακτικού, συνδυάζοντας την πλατωνική γεωμετρία με τη φύση. Το γρασίδι, οι συστάδες των δέντρων και το χαλίκι που τοποθετούνται στο έδαφος έξω αλλά και μέσα στο Bath House, λειτουργούν ως οργανωτές της κίνησης των επισκεπτών και των οχημάτων που εισέρχονται στο χώρο⁶⁸.

Στο κεντρικό αίθριο του κτιρίου, χρησιμοποιήθηκε χαλίκι για να σχηματιστεί ένα κυκλικό στοιχείο στη μέση του χώρου. Η δημιουργία ενός κεντρικού χώρου στον οποίο συγκλίνουν όλες οι κινήσεις, θυμίζει τα εσωτερικά των αναγεννησιακών κατοικιών του Palladio, αλλά με μια διαφορετική προσέγγιση : πως θα αντιδράσουν οι επισκέπτες εάν δεν είναι ένας κενός χώρος, αλλά προστεθεί χαλίκι στο έδαφος. Στις κατοικίες του Palladio οι χρήστες δεν διέσχιζαν τον απέραντο κενό χώρο αλλά κινούνταν περιμετρικά γύρω του. Η ενδιαφέρουσα παρατήρηση ότι και στο Trenton Bath House, ο χώρος παραμένει άβατος ακόμα και με την αφαίρεση των χαλικιών, δείχνει πως το υλικό μπορεί να καθορίσει την πορεία του ανθρώπου στον χώρο, χωρίς τη χρήση αυστηρών ορίων και αποτελεί μέρος του πειραματισμού του Kahn για την επανερμηνεία μορφών του παρελθόντος σε σύγχρονους όρους.

[53] Bath House : είσοδος

[54] Bath House : Το αίθριο

⁶⁶ Kahn Louis, *Architecture is the thoughtful making of spaces*

⁶⁷ http://kahntrentonbathhouse.org/map_and_transcripts.pdf

⁶⁸ Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn 's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York : 2000, σ.136

5.3 Theme Vals : Δέος και ροηκότητα

«Δουλεύω σαν γλύπτης. Όταν αρχίζω, η πρώτη μου ιδέα για ένα κτίριο έχει να κάνει με το υλικό. Πιστεύω ότι η αρχιτεκτονική έχει να κάνει με αυτό. Δεν έχει να κάνει με το χαρτί, δεν έχει να κάνει με μορφές. Πρόκειται για το χώρο και το υλικό.»

Τα υλικά για τον Peter Zumthor δεν αποτελούν ένα ακόμα εργαλείο στην προσπάθεια δημιουργίας κατάλληλης ατμόσφαιρας, αλλά τη γενεσιουργό δύναμη της. Όλη η ουσία της αρχιτεκτονικής του δημιουργίας βρίσκεται στα υλικά, τα οποία ο αρχιτέκτονας θα επιλέξει κάθε φορά, θα τα συνδυάσει μεταξύ τους και θα τα επεξεργαστεί έτσι ώστε να δώσουν το επιθυμητό αποτέλεσμα⁶⁹, δηλαδή χώρους με ατμόσφαιρα, που προκαλούν συναισθήματα στο θεατή. Για τον Zumthor αυτό είναι και το μυστικό της αρχιτεκτονικής.

Το ζητούμενο είναι ο χώρος να συγκινεί και γι' αυτό, στην αναζήτηση της κατάλληλης ατμόσφαιρας - όπως σ' ένα πιάνο, για να συγκινήσει, κάνουμε την κατάλληλη οργανική ρύθμιση και τονικότητα- **«ρυθμίζουμε τα φυσικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά ενός χώρου ανάλογα με το αποτέλεσμα που θέλουμε να πετύχουμε. Όλα έχουν τη σημασία τους σε αυτό: τι βλέπω, τι ακούω, τι αγγίζω, ακόμα και με τις πατούσες των ποδιών μου»⁷⁰.**

Τα υλικά έχουν άπειρες δυνατότητες, κατά τον Zumthor, γι' αυτό και η επιλογή τους αποτελεί μια τεράστια απόφαση για τον ίδιο. Η ποσότητα του υλικού που χρησιμοποιούμε κάθε φορά δίνει επίσης άλλο αποτέλεσμα. Τέλος η έκθεση του ή όχι στον ήλιο και το φυσικό φως και πάλι μας δίνει κάτι διαφορετικό. Έτσι και στα Therme Vals, το υλικό (Gneiss - γνεύσιο ή αλλιώς

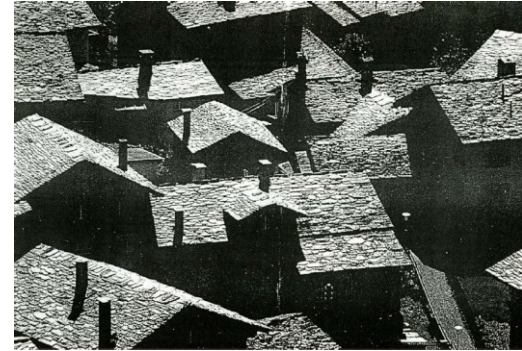
⁶⁹ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.25

⁷⁰ Ο.π., σ.35

χαλαζίτης των Vals) ήταν αυτό που κίνησε το ενδιαφέρον των αρχιτεκτόνων με την πρώτη τους επίσκεψη στην περιοχή και αποτέλεσε τη γενεσιουργό ιδέα του σχεδιασμού : η πέτρα της κοιλάδας, η δομή της και τα επίπεδα των διάφορων αποχρώσεων του γκρι⁷¹. Αποτελεί ένα πολύ ευπροσάρμοστο οικοδομικό υλικό, λόγω της εξαιρετικής καμπτικής και εφελκυστικής του αντοχής, καθώς και της αντοχής του στον παγετό και τη μηχανική τριβή. Χρησιμοποιήθηκε έτσι με ποικίλους τρόπους στα λουτρά και υπέστη επεξεργασία. 60.000 ξεχωριστές πέτρινες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τοίχων του λουτρού και κατηγοριοποιούνται σύμφωνα με τη μέθοδο επεξεργασίας τους : λευκασμένες, σπασμένες και σχισμένες⁷².

Η απόφαση για τη χρήση μόνο ενός κύριου υλικού, της τοπικής πέτρας αποδείχτηκε τελικά ορθή στην πορεία κατασκευής του έργου. Ο Zumthor δικαιολόγησε αυτή την επιλογή του ως «περισσότερη πίστη στην πέτρα»⁷³. Δημιουργώντας προπλάσματα από πέτρα και γεμίζοντας τα νερό αποδείχθηκε σωστή επιλογή και η ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε το ανέδειξε : η πέτρα και το νερό στην αρχιτεκτονική μπορούν να εισέλθουν σε μια φυσική και γοητευτική σχέση.

Ο συνδυασμός των υλικών, η συμβατότητα τους είναι αυτό που θα δώσει ζωή στο έργο και θα το κάνει κάθε φορά μοναδικό : Συγκεκριμένες ποσότητες από τα διάφορα υλικά και το πως τα υλικά αντιδρούν μεταξύ τους, αφού το καθένα έχει τη λάμψη και την ακτινοβολία του⁷⁴. Έτσι και στα Therme Vals, τα βασικά φυσικά υλικά ενώνονται. Οι πισίνες νερού

[55] Σπίτια στην κοιλάδα των Vals από παραδοσιακή πέτρα

[56] Gneiss/ χαλαζίτης των Vals σε πλάκες

⁷¹ Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.24

⁷² Ο.π., σ.56

⁷³ Dawson Layla, *Profile: Peter Zumthor*, Architectural Record: 196/2008, σ.σ.86-87

⁷⁴ Ο.π., σ.σ.86-87

είναι μισοθαμμένες σε φυσική πέτρα και το νερό, όταν εκτεθεί στον αέρα, αποθέτει τα κόκκινα οξείδια του στο τσιμέντο⁷⁵. Τα δάπεδα είναι από πέτρα και πορώδες μετόν για την αντιμετώπιση της υγρασίας. Με την προσθήκη του νερού δημιουργούνται οι επιθυμητές εντυπώσεις σε συνδυασμό με το φως. Ο συνδυασμός των υλικών είναι απλός -πέτρα και νερό, σκιά και φως- αλλά καταφέρνει να δημιουργήσει ένα περιβάλλον και μια ατμόσφαιρα την οποία ο Zumthor συνάντησε στις στοές μέσα στα βουνά της περιοχής⁷⁶. Οι στοές αυτές αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τη μορφή του εσωτερικού : ένας χώρος που μοιάζει με σπηλιά. Ένα μη ιερό μέρος, εμποτισμένο όμως με μια ατμόσφαιρα «πανθειστικής ευλάβειας»⁷⁷.

Πέρα από τη θερμοκρασία που θα δοθεί στον χώρο από άλλους παράγοντες, όπως η ψύξη και θέρμανση του νερού στις πισίνες, ένας χώρος έχει τη δική του, μοναδική θερμοκρασία ανάλογα με τα υλικά του. Ο Zumthor αντιλαμβάνεται το αρχιτεκτονικό έργο σαν κάτι ζωντανό, σαν ένα σώμα το οποίο έχει ανατομία : σωματική μάζα και μεμβράνη. Ένα σώμα το οποίο αγγίζει τον χρήστη, εισάγοντας θερμότητα στο σώμα του ή εξάγοντας την από αυτό⁷⁸. Η αλληλεπίδραση των ανθρώπινων σωμάτων με το υλικό είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας για το πως οι χρήστες βιώνουν το χώρο. Στόχος στα Therme Vals ήταν η δημιουργία ενός αισθητηριακού περιβάλλοντος για το ανθρώπινο σώμα, για το γυμνό δέρμα, τα νεανικά και γερασμένα σώματα, τα οποία πρέπει να φαίνονται όμορφα ανάμεσα στα ήσυχα σχήματα και την ισχυρή παρουσία του υλικού. Οι πέτρινοι τοίχοι δεν πρέπει να ανταγωνίζονται με το σώμα,

⁷⁵ Dawson Layla, *Profile: Peter Zumthor*, Architectural Record: 196/2008, σ.σ.86-87

⁷⁶ Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.25

⁷⁷ Dawson Layla, *Profile: Peter Zumthor*, Architectural Record: 196/2008, σ.σ.86-87

⁷⁸ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.23

[57] Στοές μεταξύ των χωριών Llanz και Vals

αλλά να το κολακεύουν και να του δίνουν χώρο για αξιοπρέπεια και απόλαυση⁷⁹. Για να πραγματοποιηθεί αυτή τη αρμονική σχέση και να υπάρχει αλληλεπίδραση σωμάτων και υλικών, δεν επιβλήθηκαν στους όγκους πολλά αρχιτεκτονικά σχήματα και γλυπτικές διατάξεις. Η μάζα της πέτρας αφέθηκε «μεγάλη και γαλήνια» έτσι ώστε μόνο η παρουσία της να γίνεται αισθητή.

Η κατασκευή των τοίχων με λεπτές πλάκες πέτρας τοποθετημένες οριζόντια ή μια πάνω στην άλλη, δίνει μια αίσθηση κίνησης και ροηκότητας στο χώρο. Σπάζοντας τους μεγάλους όγκους σε μικρές πλάκες, η πέτρα έρχεται σε αρμονία με το σώμα και την ανθρώπινη κλίμακα. Το μέγεθος του ανθρώπινου σώματος υπονοείται επίσης και από τις ανατομικές κυματιστές ξύλινες ξαπλώστρες, σχεδιασμένες ειδικά για τα λουτρά. Παρόλο που σε ολόκληρο το έργο κυριαρχούν οι όγκοι και ο επισκέπτης περιπλανάται μέσα σε αυτό νοιώθοντας ότι είναι στο εσωτερικό μιας σπηλιάς, όταν πλησιάσει στο υλικό νοιώθει οικεία : είναι στα μέτρα του και μπορεί να δει πως είναι κατασκευασμένος ο χώρος.

Πέρα από τα βασικά υλικά ο Zumthor προσπάθησε να δώσει στον χώρο μια λίγο πιο θεατρική διάθεση, με κάποια στιγμιότυπα –highlights– άλλων υλικών τα οποία αναφέρει ως «μικρά κομμάτια από κοσμήματα πάνω στο πετρώδες έδαφος»⁸⁰. Βοηθητικά στοιχεία όπως οι χειρολαβές στα πισίνες, κάποιες από τις πόρτες και οι βρύσες στην εξωτερική πισίνα κατασκευάστηκαν από μπρούντζο, ορείχαλκο, μαύρο ασάλι και ιριδιζω χρώμιο. Τα υλικά αυτά, αντανακλώντας έντονα το φως, μοιάζουν όντως με κοσμήματα πάνω στην πέτρα. Στο δωμάτιο με το λουτρό λουλουδιών, οι τοίχοι είναι βαμμένοι με κόκκινο χρώμα, ενώ μέσα στις πισίνες

[58, 59] Σκηνή από το ντοκιμαντέρ *Les Thermes de Pierre*

⁷⁹ Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.142

⁸⁰ Ο.π., σ.142

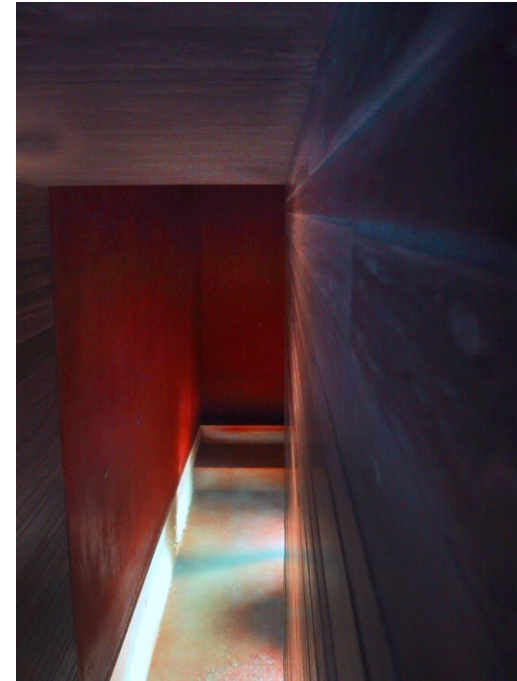
προστέθηκε τεχνητός φωτισμός στο νερό. Δημιουργούνται με αυτό τον τρόπο διαφοροποιήσεις στους χώρους και η πορεία του χρήστη μέσα σε αυτούς γίνεται πιο ενδιαφέρουσα : πάντα υπάρχει κάτι να ανακαλύψει.

5.5 Η υλικότητα των τριών έργων

Στα τρία έργα η παρουσία του υλικού είναι ισχυρή. Δεν κρύβεται, ούτε γίνεται προσπάθεια για επικάλυψη του. Η πέτρα και το σκυρόδεμα κατασκευάζουν τους μεγάλους όγκους και των τριών οικοδομημάτων. Οι συνδέσεις και οι διαφορές βρίσκονται στον τρόπο αντιμετώπισης των υλικών στην αρχή του σχεδιασμού του έργου, στον λόγο που επιλέχθηκαν και στους σκοπούς που εξυπηρετεί η επιλογή τους.

Για την αρχιτεκτονική της κάθε αυτοκρατορίας σημαντικό στοιχείο ήταν η διαχρονικότητα. Στο Χαμάμ η τοπική πέτρα και το μάρμαρο χρησιμοποιήθηκαν ως υλικά τα οποία, πέρα από το ότι δημιουργούν στιβαρές και μνημειακές μορφές σημαντικές για τη ανάδειξη της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, είναι εξαιρετικά ανθεκτικά στο νερό και την υγρασία. Στην περίπτωση του Χαμάμ, η αρμονική σχέση που δημιουργούν με το νερό αποτέλεσε την αιτία της επιλογής τους.

Για τον Louis Kahn, η επανερμηνεία των σύγχρονων υλικών και η εξερεύνηση των δυνατοτήτων τους στα πλαίσια της εποχής του, τον οδηγεί στη δημιουργία ενός έργου το οποίο είναι συμπαγές και εσωστρεφές, χωρίς να αντιγράφει απαρχαιωμένες μεθόδους κατασκευής. **«Οι λίθοι, με τους οποίους κατασκευάζαμε στο παρελθόν έγιναν τώρα κούφιοι λίθοι που φιλοξενούν τις σύγχρονες λειτουργίες».**

[60] Therme Vals : αίθουσα θερμού λουτρού

Στην περίπτωση των Therme Vals, τα υλικά αποτελούν τη γενεσιουργό δύναμη της ιδέας του Zumthor. Η πίστη του στην αρμονία του έργου με τον τόπο, τον οδηγεί στην επιλογή ενός τοπικού υλικού, όπως και στο Χαμάμ, με βάση και τις ιδιότητες και δυνατότητες του. Ο τρόπος με τον οποίο συνδυάζεται η πέτρα και το νερό στα Therme Vals, η συμβατότητα των υλικών του, είναι αυτό που δίνει ζωή στο έργο. Οι ποιότητες στους χώρους δεν θα ήταν ποτέ οι ίδιες με διαφορετικά υλικά : εξαρτώνται από αυτά. Η πέτρα, σε συνδυασμό με το νερό και το φως δημιουργούν τις επιθυμητές αντανakλάσεις, οι οποίες είναι και αυτές αποτέλεσμα αυστηρού σχεδιασμού και δημιουργούν μια γοητευτική σχέση μεταξύ τους.

Η φυσική φθορά του υλικού στο Bath House είναι μέρος της ατμόσφαιρας που υπάρχει, ως αρμονία με το φυσικό στοιχείο. Το νερό της βροχής τρέχει στους τοίχους καταστρέφοντας το, αλλά ο Kahh επιλέγει να το αφήσει έτσι και να ασχοληθεί μόνο με τις χωρικές ποιότητες έργου του, τις οποίες δεν επηρεάζει ο χρόνος και η φθορά του υλικού. Αυτό το στοιχείο δεν υπάρχει στη διαχρονική οθωμανική αρχιτεκτονική των Χαμάμ. Εκεί επιλέγονταν υλικά και τρόποι δόμησης οι οποίοι θα άντεχαν στο χρόνο αναδεικνύοντας το μεγαλείο της αυτοκρατορίας. Η πέτρα των Vals είναι ένα υλικό εύκολα επεξεργάσιμο, με τεράστια αντοχή και ανθεκτικό στο νερό. Είναι εμφανής όμως μια «ελεγχόμενη ελευθερία» στην φθορά των υλικών και τίποτα δεν αφήνεται στην τύχη: ο Zumthor δεν ακολουθεί τον ρομαντισμό του Kahh ο οποίος, έχοντας πίστη στα υλικά τα αφήνει ως έχουν. Δεν αφήνει την υγρασία και το νερό να καταστρέψουν ανεξέλεγκτα τους χώρους του. Το νερό σχηματίζει κόκκινα σημάδια από οξείδια στο σκυρόδεμα, τα οποία όμως δεν έχουν τίποτα να

[61] Χαμάμ Ομεριέ : υλικό στους θόλους

[62] Bath House : φθορά στις τοιχοποιίες

[63] Therme Vals : οξείδια στο τοίχο

κάνουν με φθορά : αποτελούν και αυτά μέρος της ατμόσφαιρας που προσπαθεί να δημιουργήσει στο κτίριο του.

Η αμεσότητα ανθρώπων και υλικών υπάρχει και στα τρία έργα. Η πέτρα των Vals δίνει ροηκότητα στους χώρους, ενώ από μακριά οι όγκοι προκαλούν δέος με την μονολιθικότητα και το μέγεθος τους στον επισκέπτη. Θα πρέπει να πλησιάσει κοντά για να αντιληφθεί πως είναι κατασκευασμένος ο χώρος. Την σχέση αυτή με το υλικό, τη συναντάμε και στα δύο άλλα έργα: στο Χαμάμ γίνεται χρήση μεγάλων όγκων αλλά και περίτεχνων αρχιτεκτονικών στοιχείων, αποδίδοντας επιβλητικότητα στο εξωτερικό και γλυπτικότητα στο εσωτερικό του, ενώ στο Trenton Bath House ο Louis Kahn καταφέρνει να προκαλέσει το επιθυμητό δέος και μεγαλοπρέπεια που υπήρχε σε αρχαιότερες εκφάνσεις της αρχιτεκτονικής. Στο Bath House οι χρήστες κινούνται ελεύθερα ανάμεσα στους πλινθόκτιστους τοίχους και κάθονται στα ξύλινα παγκάκια ενώ στο Χαμάμ ξαπλώνουν σχεδόν γυμνοί στην ομφαλική πέτρα, «göbek taşı» και στα Therme Vals κάθονται στα κτιστά καθίσματα των πισινών και τις ξύλινες ξαπλώστρες. Οι μορφές είναι κάτι πέρα από τον άνθρωπο, αλλά το υλικό είναι στα μέτρα του, μπορεί να το δει, να το ακουμπήσει, να το νοιώσει.

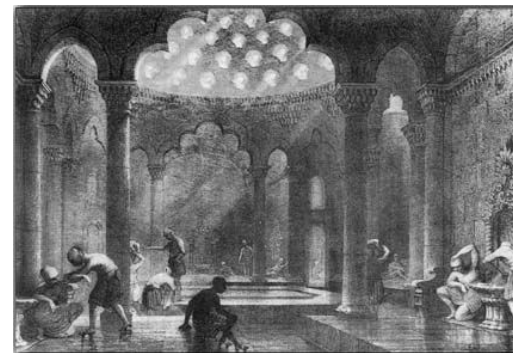
6. Νερό

6.1 Χαμάμ : εξαγνισμός – εξυγίανση -απόλαυση

«Πέντε Στυλοβάτες του ισλάμ. Η προσευχή : Οι μουσουλμάνοι πρέπει να προσεύχονται πέντε φορές την ημέρα προς την κατεύθυνση της Μέκκας. (...) Πριν μπουν στο τζαμί πρέπει πρώτα να πλύνουν καλά το πρόσωπο, τα χέρια και τα πόδια τους».

Το λουτρό γενικότερα παρέπεμπε σε μια κατάσταση καθαριότητας και ευεξίας. Εξυπηρετώντας παράλληλα και θεραπευτικούς σκοπούς, τα Χαμάμ είναι λουτρά που γίνονται με υπερθέρμανση του νερού με σκοπό την εφίδρωση του λουόμενου. Η «ρευστή και ρέουσα» συναναστροφή ατόμων παράλληλα με την επαφή τους με το στοιχείο του νερού, συνδύαζε την καθαρή σάρκα με την ευεξία της ψυχής⁸¹. Το περιβάλλον του χαμάμ ευνοούσε τις συζητήσεις και οι πόνοι - σωματικοί και ψυχικοί- «λιώνουν» κάτω από την επίδραση των υδρατμών⁸².

Το νερό στο Χαμάμ, δεν αντιμετωπίζεται ως στοιχείο ατμόσφαιρας και χωρικής ποιότητας, παρόλο που συμβάλλει σε αυτήν, αλλά εξυπηρετεί τις λειτουργίες του, ενώ παράλληλα έχει ένα ρόλο παρόμοιο με αυτόν του φωτός στην αρχιτεκτονική του χώρου. Αποτελώντας κομμάτι της θρησκευτικής πίστης, κατά την οποία η «ροή ύδατος» είναι συνδεδεμένη τόσο με τον καθαρισμό του σώματος, όσο και της ψυχής⁸³, οδηγεί τον λουόμενο, μέσα από τον καθαρισμό, στον εξαγνισμό ο οποίος είναι

[64] Οθωμανικό λουτρό

⁸¹ Κατσανάκη Μαρία, *Το λουτρό στους οριενταλιστές ζωγράφους*, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 28-31

⁸² Ο.π., σ.σ. 28-31

⁸³ Αρβουζάκης Αλέξης και Βιγγοπούλου Ιόλη , *Περιηγητές στα χαμάμ* , Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 11-14

απαραίτητος πριν την προσευχή του στο τζαμί. Η διαδικασία λούσης χωριζόταν σε τρία συμβολικά στάδια: τον εξαγνισμό, την εξυγίανση και την απόλαυση⁸⁴.

Το νερό το συναντάμε σχεδόν σε όλους τους χώρους του Χαμάμ, σε όλες του τις μορφές και θερμοκρασίες: στους χλιαρούς χώρους στα μπάνια, στους θερμούς χώρους πάνω αλλά και περιφερειακά από την ομφαλική πέτρα, απ' όπου χύνεται στο πάτωμα και μετατρέπεται σε ατμό λόγω των υψηλών θερμοκρασιών του χώρου και στις κρήνες, από όπου ο λουόμενος μπορεί να το μαζέψει με μικρά δοχεία και να πλυθεί με αυτό.

Οι ατμοί από το καυτό νερό, δημιουργούν μια ατμόσφαιρα χαλάρωσης εντός του λουτρού, ενώ παράλληλα, γύρω από την ομφαλική πέτρα που χρησιμεύει ως πάγκος μασάζ, οι κρήνες αφήνονται να υπερχειλίσουν αφήνοντας το υπόλοιπο νερό να τρέχει στο πάτωμα δημιουργώντας αντηχήσεις στο χώρο και ενισχύει την ραστώνη που είναι απαραίτητη στη διαδικασία εντός των θερμών χώρων, ηρεμώντας τις αισθήσεις.

[65] Χαμάμ Ομερέ : κρήνη

⁸⁴ Κατραμάδου Ειρήνη, *Λουτρά*, επιβλέπων καθηγητής Αίσωπος Γιάννης, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2006

6.2 Trenton Bath House : πέρασμα προς το νερό

«Φτιάχνοντας ένα κτίριο, δημιουργώντας κάτι, αντιλαμβανόμαστε τη φύση του. Το κάθε κτίριο έχει μια συγκεκριμένη φύση και η αποδοχή της είναι απαραίτητη. Μέσω αυτής της αποδοχής ανακαλύπτουμε την τάξη του νερού, του αέρα, του φωτός και των υλικών»⁸⁵.

Το έργο αυτό, ως σύνολο, αποτελεί μια διάταξη η οποία αποτελείται από τρία μέρη : την είσοδο, το σταυροειδές κυρίως κτίριο και την πισίνα. Βλέποντας το από απόσταση ο επισκέπτης δεν μπορεί να καταλάβει εάν αυτό το κτίριο είναι λουτρό – η επιβλητική βαριά μορφή του μπορεί να είναι οτιδήποτε. Με την είσοδο του στο χώρο μια τοιχογραφία, παρόμοια με την απεικόνιση κυμάτων που βρέθηκε στο ψηφιδωτό δάπεδο στα αρχαιορωμαϊκά Λουτρά του Καρακάλλα, τον προϊδεάζει για την ύπαρξη νερού.

Εισερχόμενος στο κυρίως κτίριο, βρίσκεται στο μεγάλο αίθριο και από εκεί μπορεί να έχει οπτική επαφή με την πισίνα, αλλά όχι με το στοιχείο του νερού, γιατί βρίσκεται σε ένα πιο ψηλό επίπεδο. Αναβαίνοντας μερικά σκαλοπάτια καταλήγει στην πισίνα, ολοκληρώνοντας τον σκοπό της επίσκεψης του. Η πορεία αυτή, ενισχύει την μνημειακότητα του χώρου, οδηγώντας τον επισκέπτη ανοδικά στον τελικό του προορισμό και στο νερό.

Η διαδικασία αυτή στο σύνολο του Trenton Bath House δεν καθορίζεται από αυστηρούς κανόνες. Ο χώρος μπορεί να βιωθεί όπως επιθυμεί ο επισκέπτης. Η πισίνα αποτελεί, πέρα από χώρο ψυχαγωγίας για κολύμπι

[66] του Bath house : φωτογραφία εποχής. Μια κοινωνική εκδήλωση στην είσοδο. Στο βάθος φαίνεται η τοιχογραφία

[67] Bath house : φωτογραφία εποχής. Η χρήση της πισίνας

⁸⁵ Lobell John, *Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston : 1979, σ.40

και για δραστηριότητες μέσα στο νερό, χώρο χαλάρωσης, συνάθροισης και επαφής μιας κοινωνικής ομάδας, των Εβραίων της πόλης Trenton.

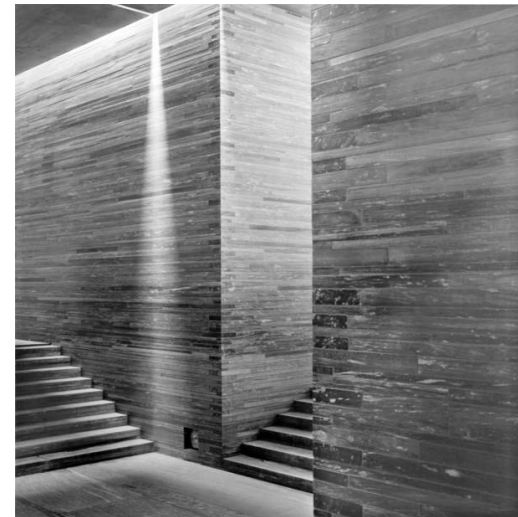
6.3 Theme Vals : οργανωμένη διαχυτικότητα

«Βουνό, πέτρα, νερό - πώς μπορούν οι αισθητηριακές επιπτώσεις της σύνδεσης αυτών των λέξεων να ερμηνευθούν αρχιτεκτονικά;»

Η πέτρα και το νερό αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη στο σχεδιασμό του έργου : **«Ογκόλιθοι που στέκονται στο νερό»**⁸⁶ και δημιουργούν μια αρμονική σχέση μεταξύ υλικών . Ο Zumthor δεν κάνει ειδική αναφορά στο νερό, αλλά το αντιμετωπίζει ως ένα από τα υπόλοιπα στοιχεία που πρέπει να ενταχθούν στον σχεδιασμό του για τη δημιουργία της ατμόσφαιρας στους χώρους του. Χωρίς αυτό οι χώροι είναι εντελώς διαφορετικοί, όπως συμβαίνει και με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία που τους συνθέτουν.

Ο φωτογράφος Hans Danuser, με μια σειρά φωτογραφιών του, παρουσιάζει την εσωτερική πισίνα χωρίς νερό, αποκαλύπτοντας άλλες, εντελώς διαφορετικές ποιότητές του. Οι λείες επιφάνειες, η οποίες αντανακλούν πλέον το φως με ένα πολύ διαφορετικό τρόπο, εκπέμπουν μια στοχαστική ηρεμία. Χωρίς νερό η εσωτερική πισίνα μοιάζει με άδεια αίθουσα συναυλιών.

Η Héléne Binet, αρνήθηκε να φωτογραφήσει τα εσωτερικά των λουτρών χωρίς νερό, υποστηρίζοντας ότι είναι ένα στοιχείο απαραίτητο για την αρχιτεκτονική. Στις φωτογραφίες της, το παρουσιάζει ως ένα υλικό το οποίο μπορεί να «βυθιστεί στον εαυτό του». Καταφέρνει να κάνει έντονα

[68] Hans Danuser : Τα Therme Vals χωρίς νερό.

⁸⁶ Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.27

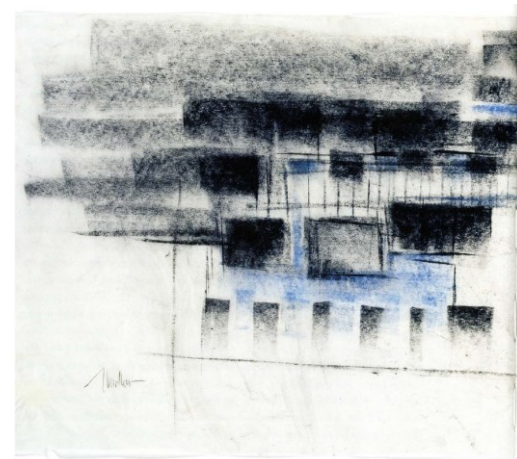
ορατή αυτή η ακριβώς τη «βύθιση» του κτιρίου στο νερό δείχνοντας τις οριζόντιες γραμμές της τοιχοποιίας να εξαφανίζονται μέσα στο νερό.

Αν και το νερό δίνει την εντύπωση ότι είναι διάχυτο σε όλους τους χώρους, ο σχεδιασμός του είναι απόλυτα προσεγμένος, όπως και των υπόλοιπων στοιχείων. Το δάπεδο είναι χωρισμένο σε μεγάλους ορθογώνιους τομείς, των οποίων οι αρθρώσεις εκτελούν τις διάφορες λειτουργίες του κτιρίου. : Όλες οι τεχνικές απαιτήσεις που είναι απαραίτητες για τον έλεγχο του νερού και τη λειτουργία των λουτρών (αποχετεύσεις, υπερχειλίσεις κλπ.) είναι προσαρμοσμένα στο γραμμικό μοτίβο του πατώματος και το νερό ρέει μέσα από αυτές τις αρθρώσεις, οι οποίες είναι τοποθετημένες ανάλογα με τις αρθρώσεις του φωτός, έτσι ώστε να επιτυγχάνονται οι επιθυμητές αντανακλάσεις.⁸⁷

Στα Theme Vals, συναντάμε το νερό σε υγρή μορφή αλλά και ως υδρατμό, ανάλογα με τις διαφοροποιήσεις στη θερμοκρασία του κάθε χώρου. Σχετικά με τη θερμοκρασία, ο Zumthor αναφέρεται σε αυτή, ως ένα από τα σημαντικά στοιχεία που δημιουργούν ατμόσφαιρα στο χώρο, επισημαίνοντας ότι κάθε κτίριο έχει μια δικιά του ξεχωριστή θερμοκρασία, η οποία εξαρτάται από τα υλικά του⁸⁸. Η εναλλαγή των θερμοκρασιών αυτών συμβάλλει στη δημιουργία πολυπλοκότητας στην πορεία του επισκέπτη στο χώρο, δημιουργώντας ένα σύνολο διαφορετικών εμπειριών :

[69] H el ne Binet.: φωτογραφία των Therme Vals

[70] Σκίτσο του Zumthor

⁸⁷ Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.69

⁸⁸ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.23

- . Εσωτερική πισίνα - 32 βαθμούς κελσίου
- . Εξωτερική πισίνα το χειμώνα – 36 βαθμούς κελσίου
- . Εξωτερική πισίνα το καλοκαίρι – 30 βαθμούς κελσίου
- . Λουτρό φωτιάς -42 βαθμούς κελσίου
- . Παγωμένο λουτρό – 14 βαθμούς κελσίου
- . Πόσιμη πέτρα με φυσικό ζεστό, σιδηρούχο νερό πηγής 29.8 βαθμούς κελσίου
- . Λουτρό λουλουδιών 33 C βαθμούς κελσίου
- . Ηχητικό λουτρό / δωμάτιο αντήχησης 35 βαθμούς κελσίου
- . Δωμάτια χαλάρωσης, ντουζιέρες και σάουνα

Ο Zumthor βλέπει τον εσωτερικό χώρο ως ένα τεράστιο όργανο το οποίο μαζεύει ήχο, τον ενισχύει και στη συνέχεια τον μεταδίδει διαμέσου των χώρων του στους χρήστες⁸⁹. Αυτό έχει να κάνει με την μορφική ιδιομορφία του κάθε δωματίου και με τις επιφάνειες των υλικών του, τον τρόπο που αντανακλούν τον ήχο. Αλλάζοντας το ύψος, το πλάτος και το βάθος των χώρων, αυξάνοντας την πολυπλοκότητα με ενδιάμεσες τοιχοποιίες ή προσθέτοντας νερό σε αυτούς, αλλάζει και το ηχητικό αποτέλεσμα που θα δίνουν. Στους εσωτερικούς χώρους το νερό «ψιθυρίζει»: στάζει από τις τοιχοποιίες, κυλάει κάτω από το δάπεδο στις σωληνώσεις του κτιρίου και δημιουργεί υπερχειλίσσεις. Ο επισκέπτης

[71] Therme Vals : διαφορά των θερμοκρασιών

⁸⁹ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.29

στους χώρους με έντονη ηχώ ηρεμεί και κολυμπά αθόρυβα στην πισίνα προσπαθώντας να μην ακούγεται περισσότερο από τους υπόλοιπους λουόμενος.

6.4 Το νερό στα 3 έργα

Στο Χαμάμ το νερό, είναι συνδεδεμένο με την κάθαρση και ακολουθεί την αυστηρή διαδικασία των τριών σταδίων του Χαμάμ - εξαγνισμό, εξυγίανση και απόλαυση- τα οποία είναι επιβεβλημένα από την ίδια τη διαδικασία. Η θερμοκρασία και η μορφή που θα έχει κάθε φορά το νερό (υγρό ή ατμός) ακολουθεί επίσης τη διαδικασία αυτή : μετατρέπεται από τη ρέουσα μορφή του σε ατμό και μετά πάλι σε υγρό,. Το νερό ως μέρος μιας τελετουργίας υπάρχει και στο Trenton Bath House, αλλά όχι με την έννοια που συναντάμε στο Χαμάμ. Δεν υπάρχει το θρησκευτικό αλλά το πολιτικο-κοινωνικό υπόβαθρο μιας ομάδας ατόμων : αποτελεί χώρο συνάθροισης της εβραϊκής κοινότητας. Στα Therme Vals το νερό αντιμετωπίζεται ως υλικό «απαραίτητο για την αρχιτεκτονική». Οι χώροι δεν είναι οι ίδιοι χωρίς νερό. Ο Zumthor οργανώνει και αυτό το στοιχείο με διεξοδικό και λεπτομερή σχεδιασμό, αλλά δανείζεται επίσης στοιχεία από την ιστορία των Χαμάμ και των λουτρών γενικότερα, για να αποδώσει κάτι από τη μαγεία που υπήρχε στα παραδοσιακά λουτρά στους δικούς του χώρους.

Ο χρήστης επισκέπτεται το Χαμάμ για σκοπούς καθαριότητας και χαλάρωσης και το νερό εκπληρώνει το σκοπό αυτό. Όπως και τα υπόλοιπα υλικά, η χρήση του σταματά στη λειτουργία, εκπληρώνοντας παράλληλα και αισθητηριακούς σκοπούς, δημιουργώντας ηχητικές εντυπώσεις, οι οποίες βοηθούν τον λουόμενο να χαλαρώσει και να αφηθεί στη διαδικασία του μασάζ και της λούσης. Η πισίνα και το νερό στο Trenton

[72] Χαμάμ Ομεριέ : κρήνη σε ένα από τα «halvets»

[73] Trenton Bath House : πισίνα

Bath House αποκτούν ένα χαρακτήρα μνημειακό, λόγω της διάταξης των χώρων : ο επισκέπτης, ακολουθώντας μια πορεία, εισέρχεται, γδύνεται, πλένεται στα μπάνια και καταλήγει ανοδικά και πάλι στο υγρό στοιχείο, όπου εκπληρώνεται ο σκοπός της επίσκεψης του, με μια παρόμοια διαδικασία - από τον εξαγνισμό στην απόλαυση - όπως και στο Χαμάμ. Η απόλαυση στο Trenton Bath House δεν έχει να κάνει με την ίαση και τον καθαρισμό, αλλά με τη ψυχαγωγία, την άθληση και την κοινωνική συναναστροφή. Όλα αυτά έχουν παράλληλα και μια ελευθερία κίνησης και χρήσης που δεν υπάρχει στα αυστηρά πλαίσια του Χαμάμ. Το έργο αποτελεί χώρο αποδυτηρίων και παράλληλα την είσοδο της πισίνας και μπορεί να χρησιμοποιηθεί όπως επιθυμούν οι χρήστες του.

Ενώ από τη μια στο Trenton Bath House, υπάρχει μια ελευθερία στη χρήση του χώρου και το νερό υπάρχει σαν υπόνοια, και από την άλλη στο Χαμάμ υπάρχει σχεδόν σε όλη τη διαδικασία, στα Therme Vals συνδυάζονται τα δύο αυτά σενάρια : Το νερό, κατά την περιπλάνηση του επισκέπτη, σε κάποια σημεία κρύβεται και το μόνο που υπάρχει είναι η ένδειξη του (πατημασιές στο δάπεδο, ήχος, υγρασία), μετά φανερώνεται μέσα στις μεγάλες πισίνες ή στα μικρά δωμάτια. Τα Therme Vals είναι ένα έργο στο οποίο κυριαρχεί η προσπάθεια δημιουργίας ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος και ατμόσφαιρας περιπλάνησης και μυστηρίου. Το νερό αποτελεί μέρος αυτής της προσπάθειας, αποκτώντας διαφορετική μορφή, ανάλογα με το επιθυμητό αποτέλεσμα : από στάσιμο στις πισίνες, γίνεται πίδακας νερού και σταγόνες που πέφτουν στους τοίχους του κτιρίου. Όλα αυτά συνθέτουν παράλληλα μια ηχητική και οπτική εμπειρία κατά την περιπλάνηση του χρήστη στους χώρους.

[74] Therme Vals : εξωτερική πισίνα

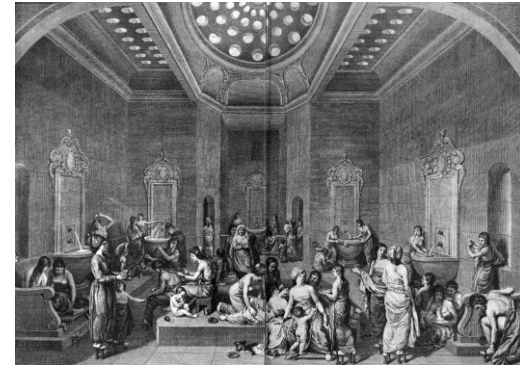
7. Χρόνος

7.1 Χαμάμ: αμετάβλητη διαχρονικότητα

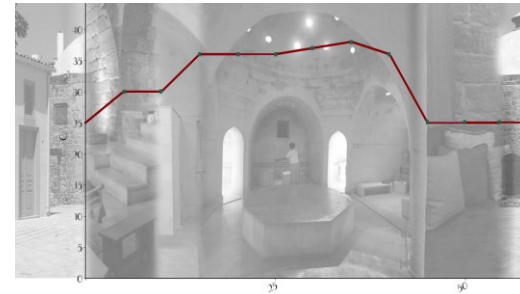
«Εξαγνισμός, Εξυγίανση, Απόλαυση»

Κατά τη διαδικασία στο Χαμάμ τα στοιχεία της φύσης δαμάζονταν για τον καθαρισμό σώματος και ψυχής. Η επίσκεψη στο χώρο αυτό αποτελούσε ένα συνδυασμό ιεροτελεστίας και τελετουργίας, στενά συνυφασμένο με την καθημερινή ζωή των μουσουλμάνων. Η συχνότητα των επισκέψεων οριζόταν από το ίδιο το Κοράνι (η καθαριότητα του σώματος γινόταν τουλάχιστον δύο φορές τη βδομάδα)⁹⁰ και το ωράριο λειτουργίας από τις ώρες προσευχής.⁹¹ Ο χρόνος παραμονής στο Χαμάμ, εξαρτάται από συγκεκριμένα ωράρια και ακολουθούσε τη διαδικασία η οποία χωριζόταν στα τρία συμβολικά στάδια: τον εξαγνισμό, την εξυγίανση και την απόλαυση.

Η αυστηρή αυτή διαδικασία καθόρισε την οργάνωση του χώρου, η οποία είχε ανάλογη λογική, αλλά και το μέγεθος της κάθε αίθουσας, το οποίο υποδεικνύει την σημαντικότητα της, ανάλογα με τον χρόνο που περνά σε αυτήν ο χρήστης : Η εμπειρία στο χαμάμ ξεκινά με την υποδοχή στην ψυχρή αίθουσα, μεγάλη σε μέγεθος, εκεί όπου γδύνεται για να συνεχίσει την πορεία του στους άλλους χώρους και εκεί όπου θα καταλήξει ξανά στο τέλος. Ακολουθεί η αίθουσα μεσαίας θερμοκρασίας, το «karaluk», στην οποία ο επισκέπτης περνά μέσα από σωματική αλλά και πνευματική αλλαγή :το σώμα εξοικειώνεται στην ψηλή θερμοκρασία, το μυαλό ηρεμεί και οι αισθήσεις χαλαρώνουν⁹². Παραδοσιακά στη χλιαρή

[75] Παραδοσιακό Χαμάμ

[76] Χαμάμ : γραφική παράσταση θερμοκρασίας –χρόνου με βάση τη διαδικασία

⁹⁰ <http://www.hamamomerye.com/index.php/el/about-us1>

⁹¹ Κανετάκη Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελληνικό χώρο*, ΤΕΕ, Αθήνα : 2004, σ.62-64

⁹² <http://www.hamamomerye.com/index.php/el/about-us1>

αίθουσα, η οποία είναι μικρότερη από τη ψυχρή, λάμβαναν χώρα δραστηριότητες περιποίησης σώματος και προσώπου⁹³. Ακολουθεί ο πρώτος καθαρισμός του σώματος και η είσοδος στο θερμό χώρο, το «mejan». Στη μέση της αίθουσας υπάρχει μια οκταγωνική πέτρινη βάση, η «ομφαλική πέτρα», με ύψος περίπου 50 εκατοστά, η οποία χρησίμευε ως πάγκος μασάζ⁹⁴. Στα παραδοσιακά τούρκικα χαμάμ είναι ο χώρος στον οποίο οι επισκέπτες συναναστρέφονται, συζητούν και ηρεμούν για αρκετή ώρα. Στα σύγχρονα χαμάμ, η φάση αυτή είναι πιο περιορισμένη σε διάρκεια. Ο λουόμενος μένει εκεί μέχρι να ανοίξουν οι πόροι του σώματος του και μετά δέχεται περιποιήσεις σε ένα από τα μικρότερα δωμάτια του θερμού χώρου, τα «halvets».

Ακολουθεί η αντίθετη διαδικασία με την αντίστροφη διαδοχή των φάσεων και των θερμοκρασιών, μέχρι να οδηγηθεί ο επισκέπτης ξανά στην ψυχρή αίθουσα όπου μπορεί να παραμείνει για αρκετή ώρα, να δεχθεί επιπλέον περιποίηση από τις υπηρεσίες που προσφέρει το χαμάμ, να ηρεμίσει και να επανέλθει στην αρχική θερμοκρασία του πριν αφήσει το χώρο και βγει έξω.

7.2 Trenton Bath House : ελευθερία και αλληλεπίδραση

«Όταν η σκόνη κατακαθίσει, η πυραμίδα αντηχεί την Ησυχία, τη Σιωπή και προσφέρει στον Ήλιο τη Σκιά της..»⁹⁵

Η διαφορά της αρχιτεκτονικής με τις υπόλοιπες τέχνες, αυτό που την καθιστά εξαιρετικά σημαντική, είναι ακριβώς η προϋπόθεση να τη

[77] Χαμάμ : πριν την αποκατάσταση του. Χρήση από Έλληνες και Τούρκους της Λευκωσίας

⁹³ Public Information Office of the Cyprus Government, *Omeriye Ottoman Baths Restoration and Reuse*, Cyprus Today: 44/2006, σ.σ.38-42

⁹⁴ Ο.π., σ.σ.38-42

⁹⁵ Lobell John, *Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston : 1979, σ.14

βιώσουμε για να μπορούμε να την εκφράσουμε ως ανθρώπινη εμπειρία. Ένα κτίριο που μας συγκινεί, που μας προκαλεί συναισθήματα, ξεκινά από το «μη μετρήσιμο» υποστηρίζει ο Kahn – την ιδέα και την έμπνευση - περνά αναγκαστικά μέσα από το «μετρήσιμο» – τα σχέδια, τις ποσότητες των υλικών, τη μηχανική και τις μεθόδους κατασκευής - και ολοκληρώνεται και πάλι με το «μη μετρήσιμο» – ποιότητες και πνεύμα της ύπαρξης⁹⁶.

Η επίσκεψη στο Trenton Bath House, χώρο συνάντησης και συνάθροισης της εβραϊκής κοινότητας του Trenton, αποτελεί μέρος μιας συνολικότερης ομαδικής εμπειρίας. Πέρα από την οργάνωση των χώρων και των αντικειμένων, λαμβάνεται υπόψη και η σχέση των υποκειμένων που ανήκουν στην συγκεκριμένη αυτή ομάδα, η οποία ανέθεσε στον αρχιτέκτονα τη δημιουργία ενός χώρου, όπου θα μπορούσαν να έχουν τον απαραίτητο χρόνο για τη συναναστροφή τους. Ο τρόπος με τον οποίο ο χώρος αυτός θα χρησιμοποιείται, ορίστηκε από τις καθημερινές κοινωνικές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα μετά την κατασκευή του συγκροτήματος.

Η ανθρώπινη εμπειρία στο χώρο δεν είναι καθορισμένη : οι επισκέπτες δεν περιορίζονται από χρονικά και χωρικά όρια και το κτίριο αποτελεί μια σχεδιαστικά ελεύθερη σύνθεση⁹⁷. Αυτό που καθορίζει την κίνηση τους είναι μια υποσυνείδητη τελετουργία την οποία υποβάλει ο ίδιος ο χώρος με τη μορφή και την οργάνωση του, που παραπέμπει σε αρχαιότερες εκφάνσεις της αρχιτεκτονικής. Τα τρία μέρη που αποτελούν το Trenton

[78,79] Trenton Bath House : φωτογραφίες εποχής.
Δραστηριότητες στην πισίνα

⁹⁶ Lobell John, *Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston : 1979, σ.14

⁹⁷ Gast Klaus – Peter, *Louis I. Kahn Complete Works*, Deutsche Verlags – Anstalt, Munich Stuttgart: 2001, σ.σ. 48-53

Bath House είναι μέρη μιας διαδρομής η οποία μπορεί να αλλάξει ανάλογα με τη βούληση του επισκέπτη. Ο τελικός σκοπός, ο λόγος επίσκεψης είναι μεν η πισίνα αλλά τίποτα δεν αναγκάζει τον χρήστη να κατευθυνθεί προς τα εκεί.

Ο χρόνος επιδρά ελεύθερα τόσο στους επισκέπτες όσο και στα υλικά. Το κτίριο αφήνεται να φθαρεί από τον καιρό, τη βροχή και την υγρασία. Η ίδια λογική ακολουθείται και στην αντιμετώπιση των υποκειμένων : όπως τα υλικά αλληλοεπιδρούν με τα καιρικά φαινόμενα, έτσι και οι άνθρωποι αφήνονται να αλληλοεπιδράσουν ελεύθερα με το κτίριο : ο επισκέπτης μπορεί να μείνει για όσο χρονικό διάστημα επιθυμεί στο αίθριο, στα αποδυτήρια, ακόμα και στην είσοδο, να κατευθυνθεί προς την πισίνα και να φύγει, να κολυμπήσει ή να καθίσει γύρω από αυτή για όσο χρόνο επιθυμεί.

7.3 Theme Vals : περιπλάνηση

«Ο μαϊάνδρος, όπως τον αποκαλούμε, είναι ένας σχεδιασμένος αρνητικός χώρος μεταξύ των τμημάτων, ένας χώρος που συνδέει τα πάντα καθώς ρέει σε όλο το κτήριο, δημιουργώντας ένα ειρηνικά παλλόμενο ρυθμό. Μετακίνηση γύρω από αυτό το χώρο σημαίνει ανακάλυψη. Θα είναι σαν το περπάτημα στο δάσος. Όλοι εκεί ψάχνουν για μια δική τους διαδρομή.»

Η σχέση μας με τον χώρο, η ουσία της ατμόσφαιρας στο κτίριο, παραλληλίζεται, σύμφωνα με τον Zumthor, με τις ανθρώπινες σχέσεις. Η πρώτη εντύπωση που μας δίνει η αρχιτεκτονική, παρομοιάζεται με την πρώτη εντύπωση που μας δίνει ένα άτομο την πρώτη στιγμή που το

[80] Bath House : φθορά στα υλικά

συναντάμε⁹⁸. Όταν μπαίνουμε σε ένα δωμάτιο, η ατμόσφαιρά του είναι το συναίσθημα που νοιώθουμε «σε μια λάμψη», στο πρώτο κλάσμα του δευτερολέπτου. Αυτό το συναίσθημα το αντιλαμβανόμαστε χάρη σε μια μορφή αντίληψης που δουλεύει εξαιρετικά γρήγορα και που οι άνθρωποι χρειαζόμαστε για να επιβιώσουμε και μοιάζει με την συναισθηματική αντίδραση μας στη μουσική⁹⁹ : ο τρόπος με τον οποίο μας συγκινεί και τα συναισθήματα που μας προκαλεί, χωρίς να ξέρουμε το πως και το γιατί.

Η αρχιτεκτονική είναι μια χωρική κίνηση που γίνεται χρονική και δίνεται μεγάλη σημασία στο πως κινείται ο χρήστης σε ένα χώρο, τον καθορισμό δηλαδή του τρόπου με τον οποίο η αρχιτεκτονική θα περιλαμβάνει την κίνηση. Η στιγμιαία, αλλά και διαχρονική εμπειρία του ανθρώπου στους χώρους απαιτεί πρώτιστα την πρόβλεψη για την κίνηση που θα διαγράψουν μέσα σε αυτούς, υποστηρίζει ο Zumthor¹⁰⁰. Καθορίζονται έτσι οι πόλοι και οι σημαντικοί χώροι του κτιρίου και οι υπόλοιποι τοποθετούνται ανάλογα με αυτούς.

Στα Therme Vals, δεν επιβάλλεται κάποια διαδικασία στους επισκέπτες, ούτε κάποιος χρονικός περιορισμός στη χρήση των χώρων και την παραμονή τους στον καθένα ξεχωριστά, ή στο κτίριο γενικότερα. Η εμπειρία τους αποτελεί περισσότερο μια περιπλάνηση, παρά μια διαδρομή. Παρόλα αυτά ο κενός χώρος, που αφήνεται ανάμεσα στα δωμάτια και τις πισίνες, ελεύθερος για την κίνηση τους δεν επιτρέπει τη στάση και την ξεκούραση. Όπως ο μαιάνδρος, ο αρνητικός χώρος μεταξύ των τμημάτων, ρέει σε όλο το κτήριο, δημιουργώντας παλλόμενο ρυθμό, έτσι και ο χώρος επιβάλλει στον επισκέπτη μια συνεχή μετακίνηση, μια

[81] Συνθεση του John Cage, η οποία αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τον Zumthor

⁹⁸ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil : 2006, σ.11

⁹⁹ Ο.π., σ.13

¹⁰⁰ Ο.π., σ.41

περιπλάνηση ανάμεσα στις μεγάλες και βαριές μάζες και στα κενά μεταξύ τους.¹⁰¹ Το φως, η θερμοκρασία, οι ποιότητες του χώρου, η επιθυμία και το ένστικτο καθοδηγούν τον χρήστη στα Therme Vals. Τα στοιχεία αυτά όμως είναι ενταγμένα στον σχεδιασμό του : πρόβλεψη των κινήσεων και υπολογισμός του χρόνου που χρειάζεται για μετακίνηση από ένα σημείο σε ένα άλλο. Διαφοροποιούνται επίσης, ανάλογα με το ποιος είναι κάθε φορά ο χρήστης, καθώς το κτίριο επισκέπτονται οι κάτοικοι των χωριών της κοιλάδας, οι θαμώνες του ξενοδοχείου, καθώς και άνθρωποι οι οποίοι έρχονται αποκλειστικά για να επισκεφθούν τα Therme Vals.

Στα υλικά ακολουθείται επίσης η ίδια λογική ελέγχου στο στοιχείο του χρόνου : επιδρά ελεγχόμενα όπου και όπως έχει προβλεφθεί από τον αρχιτέκτονα. Τόσο ο χρόνος όσο και η ελευθερία της μετακίνησης αποτελούν και αυτά στοιχεία που συνθέτουν την ατμόσφαιρα στο κτίριο του. Η ακρίβεια που εφαρμόζει, τόσο στο σχεδιασμό όσο και στη κατασκευή του έργου, είναι απαραίτητη, κατά τον Zumthor, για να επιτευχθεί η «μαγεία» στους χώρους και στην μετέπειτα χρήση του κτιρίου από τον άνθρωπο.¹⁰²

[82] Therme Vals : σημείο στάσης. Τα υαλοστάσια

¹⁰¹Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.80

¹⁰² Chapman Peter, *Talking Architecture - Interview with Peter Zumthor*

7.4 Ο χρόνος στα 3 έργα

Το στοιχείο του χρόνου, δηλαδή της διαδικασίας σε συνάρτηση με την ανθρώπινη εμπειρία, καθορίζεται από τη διάταξη των χώρων στο Bath House και στα Therme Vals, ενώ στο Χαμάμ αποτέλεσε το στοιχείο που καθόρισε την τυπολογία του, βασισμένο στις ρωμαϊκές θέρμες και τα βυζαντινά λουτρά.

Η διάταξη του Χαμάμ, η οποία διαμορφώθηκε από την διαδικασία που ακολουθείται στο εσωτερικό του και ο καθορισμός των ωραρίων από τις ώρες προσευχής, όρισαν τους χωρικούς και χρονικούς περιορισμούς που υπάρχουν κατά την χρήση του. Ο επισκέπτης δεν μπορεί να καθυστερήσει ή παρακάμψει ένα στάδιο : η διάταξη του κτιρίου και η ίδια διαδικασία θα τον επαναφέρουν στην καθορισμένη πορεία. Η συνοχή χρόνου και τυπολογίας είναι έντονη στο Χαμάμ. Η διαχρονικότητα και το αμετάβλητο χαρακτηρίζουν την τυπολογία και τη μορφή του, στη βάση της διαδικασίας που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό του.

Αυτό η συνοχή έρχεται να αντιπαρατεθεί με την αντίθεση στην αυστηρότητα της μορφής στο Trenton Bath House με την ελευθερία που παρέχει στην κίνηση των επισκεπτών. Η μνημειακή μορφή του, παρόλο που θυμίζει σε αυστηρότητα το Χαμάμ και μπορεί να θεωρηθεί ότι υποβάλει επίσης στον επισκέπτη μια καθορισμένη πορεία προς την πισίνα, εμπεριέχει απόλυτη ελευθερία κίνησης αλλά και αξιοποίησης του χώρου. Υπάρχουν πολλά σημεία στάσης όπου ο επισκέπτης μπορεί να παραμείνει χωρίς χρονικούς περιορισμούς. Η διαδρομή «υπονοείται» από την μνημειακότητα του κτιρίου, δεν επιβάλλεται στους χρήστες, οι οποίοι αλληλοεπιδρούν με το κτίριο.

Ο Zumthor παρομοιάζει τη σχέση μας με τα κτίρια, με την σχέση που έχουμε με τη μουσική, ψάχνοντας τις ποιότητες εκείνες που προκαλούν συναισθηματική αντίδραση στον επισκέπτη όταν εισέρχεται σε ένα χώρο και στον ακροατή όταν ακούει ένα τραγούδι. Και οι δύο εμπειρίες, απαιτούν λεπτομερή σχεδιασμό και ύπαρξη θεωρητικού υπόβαθρου. Όπως και ο Louis Kahn, υποστηρίζει ότι, για να μιλάμε για ανθρώπινη εμπειρία, θα πρέπει να βιώσουμε την αρχιτεκτονική και να περπατήσουμε ανάμεσα στους χώρους της. Στα Therme Vals δεν συναντάμε την αυστηρότητα του Χαμάμ : οι χώροι διέπονται φαινομενικά από ελευθερία και πληθώρα επιλογών. Παρόλα αυτά ο χρήστης δεν μπορεί να σταματήσει να κινείται στο κενό ανάμεσα στα δωμάτια και τις πισίνες. Η διάταξη του χώρου, ως αλληλοκαλυπτόμενοι χώροι, προβλέπει μια αέναη κίνηση, ένα «ειρηνικά παλλόμενο ρυθμό». Τα σημεία στάσης είναι καθορισμένα, και όχι ελεύθερα όπως συμβαίνει στο Trenton Bath House.

Η αυστηρότητα στο Χαμάμ καθόρισε και την επιλογή των υλικών, σε σχέση με το πώς αλληλοεπιδρούν με τον χρόνο. Η πέτρα και το μάρμαρο είναι υλικά τα οποία ο χρόνος δεν φθείρει με γοργούς ρυθμούς. Η διαχρονικότητα, στοιχείο απαραίτητο για την αυτοκρατορική αρχιτεκτονική των Οθωμανών, πέρασε από την τυπολογία στα υλικά αλλά και στην διαδικασία εντός των χώρων. Τα στοιχεία αυτά διατηρήθηκαν σχεδόν ανέπαφα ανά τους αιώνες και μέχρι σήμερα ακόμα δεν υπέστησαν ιδιαίτερες αλλαγές. Ο Louis Kahn στο Trenton Bath House έχει μια διαφορετική αντιμετώπιση της έννοιας της διαχρονικότητας. Οι ποιότητες του είναι καθαρά χωρικές και τα υλικά αφήνονται να φθαρούν από τις καιρικές συνθήκες.

Αντίθετα, η ελευθερία του Zumthor δεν μοιάζει με την αυθόρμητη ελευθερία που δίνει ο Kahn στους χρήστες και στα υλικά. Είναι προβλεπόμενη και λεπτομερώς σχεδιασμένη γιατί, σε αντίθεση με τα άλλα δύο έργα, αποτελεί και αυτή, όπως και το στοιχείο του χρόνου, μέρος της μελετημένης δημιουργίας της ατμόσφαιρας στους χώρους του έργου.

Στο Χαμάμ, το τελικό στάδιο, η κορύφωση είναι η απόλαυση, εκεί όπου δεν υπάρχουν χρονικοί περιορισμοί. Με το τέλος της διαδικασίας ο χρήστης μπορούσε παραμείνει για όσο χρονικό διάστημα θελήσει στο χώρο και να συναναστραφεί με άλλους λουόμενους. Το τελευταίο αυτό στάδιο επεκτεινόταν χρονικά ακόμη περισσότερο, γιατί περιλάμβανε την προετοιμασία του χρήστη για την έξοδο του και την επιστροφή στην πραγματικότητα. Το στοιχείο αυτό υπάρχει και στο Trenton, όπου η πείρα μπορεί να γίνει αντιληπτή ως το τελικό στάδιο, όπου ο επισκέπτης ολοκληρώνει τον σκοπό της επίσκεψής του στο χώρο, αλλά λόγω της ελευθερίας στη χρήση του χώρου και του πολιτιστικού του υπόβαθρου, μπορεί να παρακαμφθεί ή να βιωθεί με τρόπο εντελώς διαφορετικό από τον αρχικό σχεδιασμό της. Στα Therme Vals το στοιχείο της κορύφωσης δεν υπάρχει : ο επισκέπτης κινείται στους χώρους ανάλογα με την επιθυμία του, αφιερώνοντας το χρόνο που θέλει κάθε φορά στην κάθε ξεχωριστή εμπειρία που του προσφέρει το κτίριο.

8. Χωρο-γραφία

8.1 Χαμάμ: προκαθορισμένη κίνηση

«sadrvan» – «karaluk»– «mejan»

Το Χαμάμ αποτελεί ένα κλειστό κόσμο στον οποίο ο επισκέπτης εισέρχεται, απομονώνεται για ένα χρονικό διάστημα, βιώνει μια καθαρά εσωτερική καθορισμένη εμπειρία και αποχωρεί.

Η εμπειρία αυτή καθορίστηκε από τα τρία στάδια (εξυγίανση – εξαγνισμός – απόλαυση) και παρέμεινε ως η καθιερωμένη σε ένα Χαμάμ. Περνώντας από αυτά τα στάδια ο λουόμενος φεύγει από το χώρο εξαγνισμένος και έτοιμος σωματικά και ψυχικά για την προσευχή ή την συνέχεια της καθημερινότητας του.

Στο Χαμάμ Ομεριέ η αλληλουχία και η χρήση των χώρων ακολουθεί την χαρακτηριστική τυπολογία των Οθωμανικών λουτρών της εποχής και η οργάνωση των χώρων του αποτελεί την κατανομή των δραστηριοτήτων στο εσωτερικό του. Ο χρήστης διαγράφει μια προδιαγεγραμμένη πορεία στον χώρο, καταλήγοντας εκεί από όπου ξεκίνησε.

Ο επισκέπτης εισέρχεται στο Χαμάμ συνήθως από τη νότια είσοδο, η οποία είναι η πιο εμφανής και σηματοδοτείται από ένα μικρό προαύλιο και οδηγείται στη συνέχεια από τη μια αίθουσα στην άλλη, έχοντας πάντα μαζί του ένα άτομο που δουλεύει στο Χαμάμ, υπεύθυνο για να τον καθοδηγεί από το ένα στάδιο της διαδικασίας στο άλλο. Ο χρήστης αφήνεται έτσι στα χέρια αυτού που τον καθοδηγεί, δεν έχει χρόνο να

[83] Χαμάμ Ομεριέ :επίσκεψη πριν την αποκατάστασή του

σκεφτεί ή να αποφασίσει ο ίδιος προς τα πού θα κατευθυνθεί : οι κινήσεις του είναι καθορισμένες και κατευθυνόμενες και το μόνο που του απομένει είναι να απολαύσει την εμπειρία του Χαμάμ.

Οι κινήσεις του σώματος στις διάφορες αίθουσες καθορίζονται από την ίδια τη διαδικασία και είναι σχεδόν τελετουργικές : κατεβαίνει μερικά σκαλιά για να εισέλθει στην πρώτη, κρύα αίθουσα, κινείται ανάμεσα στα περάσματα των χώρων, ξαπλώνει ή κάθεται στο μάρμαρο για να εφιδρώσει, παίρνει νερό από τις κρήνες για να λουστεί και για να δροσιστεί το σώμα του και ακολούθως ξαπλώνει στα ντιβάνια δεχόμενος τις περιποιήσεις και το μασάζ.

Ο χρήστης διαγράφει αυτές τις κινήσεις στο χώρο σε κάθε επίσκεψη του στο Χαμάμ. Η πορεία του αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως καθαρά ατομική εμπειρία, αν και στις παραδοσιακές κοινωνίες, αποτελούσε σημείο συνάντησης και κοινωνικής συναναστροφής με τους υπόλοιπους λουόμενους, ως μέρος της καθημερινότητάς τους. Σήμερα αυτό ισχύει ακόμη στις πιο μικρές κοινότητες όπου υπάρχουν χαμάμ, όχι τόσο στις μεγάλες πόλεις, όπου οι χρήστες είναι άγνωστοι μεταξύ τους : ο κάθε ένας ακολουθεί τη δική του καθορισμένη διαδρομή, τις δικές του καθορισμένες χωρο - γραφίες.

[84] Χαμάμ Ομεριέ : μασάζ

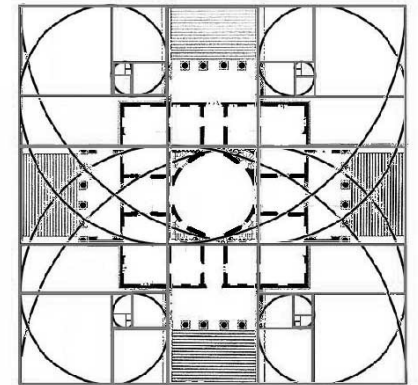
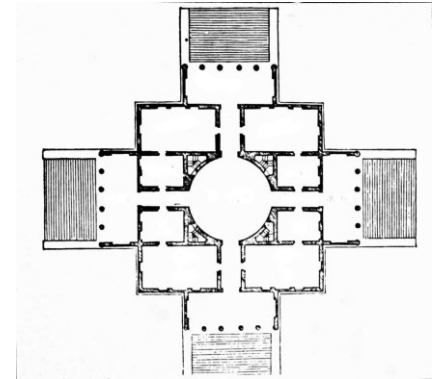
8.2 Trenton Bath House : ελεύθερη τάξη

«Η ΤΑΞΗ υπάρχει πάνω από το τυχαίο»

Ο χώρος, υποστηρίζει ο Kahh, μας δείχνει πως είναι φτιαγμένος. Σχεδόν όλη η αρχιτεκτονική ζωή πηγάζει από την στιγμή εκείνη που χωρίστηκαν

οι τοίχοι και δημιουργήθηκαν τα υποστυλώματα.¹⁰³ Το υποστύλωμα ή ο τοίχος καθορίζουν το μήκος του και το πλάτος του χώρου, ενώ η δοκός και ο θόλος το ύψος του. Στο Trenton Bath House ο Kahn εφάρμοσε τις αρχές αυτές, θεωρώντας τις διαχρονικές γιατί, ακριβώς **«η τάξη που έδωσαν αποδείχθηκε αληθινή και ο χρόνος αποκάλυψε την εγγενή ομορφιά τους»**¹⁰⁴ : ο φέρων οργανισμός κάνει εμφανή τη δομή της στέγης, με αποτέλεσμα οι χωρικές διαστάσεις να προέρχονται καθαρά από αυτό το στοιχείο¹⁰⁵. Η δομή παράγει χώρο.

Το Bath House, αποτελεί ένα ανοικτό κουτί, στο οποίο οι βοηθητικοί χώροι είναι τοποθετημένοι δεξιά και αριστερά από ένα μεγάλο διάδρομο και οι κύριοι χώροι – είσοδος, αποδυτήρια και σκαλιά που οδηγούν στην πισίνα - εφάπτονται ενός κεντρικού αίθριου¹⁰⁶. Το αίθριο αποτελεί το κέντρο της όλης οργάνωσης, την «ομφαλική πέτρα» και το κατώφλι πριν την άνοδο στο χώρο της πισίνας. Εκεί συγκλίνουν όλες οι κινήσεις και ο επισκέπτης έχει την καλύτερη δυνατή θέαση του κτιρίου στο σύνολό του. Το αίθριο αποτελεί κενό χώρο, αλλά είναι άβατο και οι κινήσεις πραγματοποιούνται περιμετρικά γύρω του. Αυτή η οργάνωση, την οποία συναντάμε και στις αναγεννησιακές κατοικίες του Palladio, επιτρέπει την επιστροφή σε ένα πιο αρχαϊκό ιδίωμα, **«ενσωματώνοντας τη μοντέρνα έννοια της χωρικής τάξης της κενότητας, στους όρους μιας στιβαρότητας του παρελθόντος»**¹⁰⁷.

[85,86] Villa Rotonda, Palladio

¹⁰³ Kahn Louis, *Architecture is the thoughtful making of spaces*

¹⁰⁴ Ο.π.

¹⁰⁵ Gast Klaus – Peter, Louis I. Kahn Complete Works, Deutsche Verlags – Anstalt, Munich Stuttgart: 2001, σ.σ. 48-53

¹⁰⁶ <http://kahntrentonbathhouse.org/bathHouse.htm>

¹⁰⁷ Ο.π.

Ο χώρος παρέχει ιδιωτικότητα στους χρήστες, χωρίς να χρειάζεται να τοποθετηθούν πόρτες¹⁰⁸, αφού μπορούν να βγουν έξω από τα χωρίς να έχουν οπτική επαφή μεταξύ τους. Στον ιδανικό κόσμο του Kahn, οι άνθρωποι αλληλοεπιδρούν με τον πιο φυσικό και πολιτισμένο τρόπο και το κολύμπι είναι μια κοινή διαδικασία, στην οποία λαμβάνουν μέρος σε μια φυσική και σχεδόν γυμνή κατάσταση¹⁰⁹.

Η αυστηρή οργάνωση του χώρου από τον Kahn, δεν μεταφέρεται στη χρήση του. Το κτίριο διέπτεται από μια αυτονομία της μορφής, η οποία περιορίζεται στις χωρικές ποιότητες που έχει δώσει ο αρχιτέκτονας και δεν πηγάζει από τις λειτουργίες του. Το Bath House αποτελεί απλά ένα κομμάτι ενός συνόλου από 3 μέρη : τον εξωτερικό χώρο πριν την είσοδο, το κτίριο και την εξωτερική πισίνα. Ο επισκέπτης, κινούμενος στους χώρους, κινείται ελεύθερα ανάμεσα στο μέσα και στο έξω. Ο Kahn δεν επιβάλλει αυστηρά όρια και καθορισμένες κινήσεις στους χρήστες του έργου του. Με τη βοήθεια των υλικών, ο Kahn καθορίζει την πορεία των αυτοκινήτων, τα οποία αφήνουν τους επισκέπτες στην είσοδο του Bath House. Από εκεί έχει την επιλογή να γδυθεί στα αποδυτήρια και να αφήσει τα προσωπικά του αντικείμενα στο βεστιάριο και να κατευθυνθεί ακολούθως στο αίθριο όπου θα ανέβει στην πισίνα.

Οι κινήσεις που διαγράφει ο χρήστης, παρόλο που έχει πληθώρα επιλογών στη χρήση του χώρου, είναι πολύ περιορισμένες λόγω της διάταξης του : μπορεί να περπατήσει ανάμεσα στα κενά απρόσκοπτα, αφού δεν υπάρχουν πόρτες να σταματούν την κίνηση του και να καθίσει στα παγκάκια στα αποδυτήρια ή γύρω από την πισίνα. Ο χώρος, υποβάλλει

[87, 88] Trenton Bath House: κίνηση σωμάτων

¹⁰⁸ <http://kahntrrentonbathhouse.org/bathHouse.htm>

¹⁰⁹ Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn 's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York : 2000, σ.95

έτσι μια πιθανή πορεία, ακολουθώντας μια εσωτερική ταξινομική αρχή¹¹⁰ την οποία όμως μπορούν ευκολα να παρακάμψει ο χρήστης. Το κενό στο έργο, αποτελεί χώρο τον οποίο μπορεί να εκμεταλλευτεί όπως ο ίδιος επιθυμεί. Είναι ένας χώρος στη διάθεση μιας κοινωνικής ομάδας.

8.3 Theme Vals : ανακάλυψη

«Νομίζω ότι ο χώρος, ο αρχιτεκτονικός χώρος, είναι το στοιχείο μου. Όχι η επιφάνεια, η όψη, η εικόνα, τα χρήματα. Το πάθος μου είναι η δημιουργία χώρου».

Ο Zumthor χρησιμοποιεί τον όρο «οικειότητα»¹¹¹ για να περιγράψει την απόσταση και τα επίπεδα εγγύτητας μεταξύ χώρων, υποκειμένων και αντικειμένων. Αποτελεί γι' αυτόν ένα ακόμη στοιχείο, το οποίο καθορίζει την ατμόσφαιρα που μεταδίδει ένας χώρος στους χρήστες. Η οικειότητα των Therme Vals ξεκινάει από την σχέση τους με το χωριό και τη γύρω περιοχή. Ο τρόπος με τον οποίο τα ορυχεία των Vals δημιουργούν χώρους στο εσωτερικό του βουνού, αποτέλεσε πηγή έμπνευσης στο σχεδιασμό των χώρων στα Therme Vals.

«Μάζα και κοίλο, άνοιγμα και συμπαγές, ρυθμός, επανάληψη και παραλλαγή» : αυτή ήταν η κεντρική ιδέα για το πώς οι χώροι στα Therme Vals θα ξεκινούσαν να προκύπτουν, μέσα από την αφαίρεση τεράστιων όγκων από την πλαγιά του βουνού και την προσθήκη νέων, στους οποίους

[89] Ορυχεία στην περιοχή Vals

¹¹⁰ Gast Klaus – Peter, *Louis I. Kahn Complete Works*, Deutsche Verlags – Anstalt, Munich Stuttgart: 2001, σ.σ. 48-53

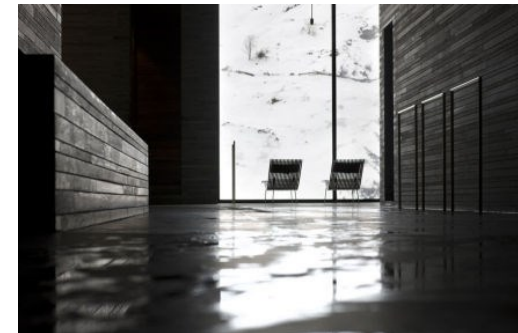
¹¹¹ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.49

το νερό θα πήγαζε αργότερα και θα μαζευόταν σε σχισμές και κοιλότητες.
112

Σε ένα επόμενο στάδιο, οι χώροι τοποθετούνται με τρόπο ώστε να δημιουργήσουν σχέσεις μεταξύ τους οι οποίες δημιουργούν εγγύτητα στο εσωτερικό. Μεταφράστηκαν έτσι σε μια τεράστια χωρική συνέχεια, ένα δωμάτιο στο οποίο μπορεί κάποιος να περπατήσει και να το αντιληφθεί ως μια στιγμιαία εμπειρία στην ολότητα του ή να το ανακαλύψει βήμα προς βήμα, να χαθεί μέσα του και να το βιώσει ως εικόνα πάνω στην εικόνα, σαν μια συχνότητα χώρων¹¹³.

Τα Therme Vals αποτελούν ένα εσωτερικό κόσμο, ο οποίος «σπάει» σε κάποια σημεία για να καδράρει και να αποκαλύψει το εξωτερικό, το οποίο δεν είναι προσβάσιμο στους χρήστες. Η θέα παρουσιάζεται ως έκθεμα στα μάτια του παρατηρητή, μέσα από τα τεράστια υαλοστάσια, δημιουργώντας «εντάσεις μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού».¹¹⁴ Ο χώρος αποτελεί έτσι μια συνεχώς εναλλασσόμενη θέα η οποία εξαρτάται από τη θέση του παρατηρητή, και η συνεχόμενη κίνηση μέσα και έξω από αυτόν, δημιουργεί οπτική και χωρική ασάφεια : το εξωτερικό γίνεται εσωτερικό και αντίστροφα, ανάλογα με την κίνηση του επισκέπτη¹¹⁵.

Η «ευγενική τέχνη της αποπλάνησης» σε ένα αρχιτεκτονικό έργο έγκειται στις δυνάμεις του αρχιτέκτονα, όπως ο σχεδιασμός μιας θεατρικής σκηνής έγκειται στις δυνάμεις του σκηνογράφου. Και οι δύο προσπαθούν να βρουν ένα τρόπο, έτσι ώστε τα διάφορα μέρη να ενωθούν και με τη σειρά τους να σχηματίσουν τις δικές τους ενώσεις και σχέσεις. Στην περίπτωση

[90] Therme Vals : υαλοστάσιο

¹¹² Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurίχη: 2007, σ.38

¹¹³ Ο.π., σ.38

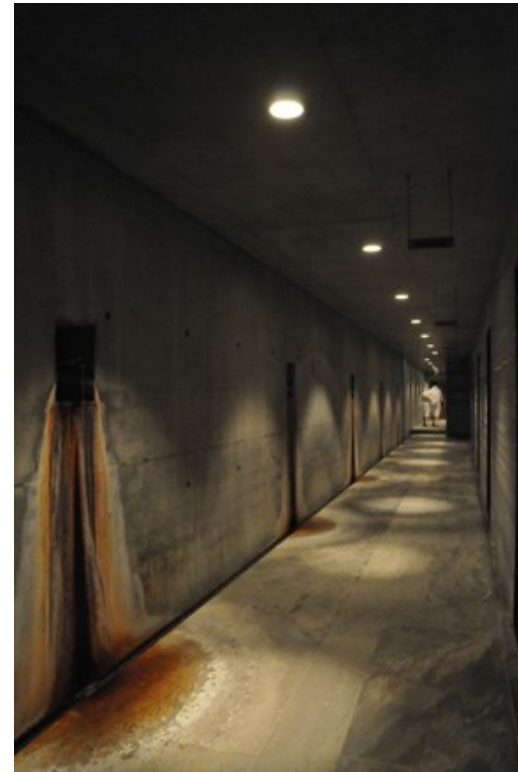
¹¹⁴ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.45

¹¹⁵ Πεπολής Γιάννης, *Χωρογραφίες. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του νοήματος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα : Ιανουάριος 1997, σ.97

του αρχιτεκτονικού έργου, οι ενώσεις αυτές είναι χώροι στους οποίους εισέρχεται ο επισκέπτης και πάντα «κάτι θα υπάρχει στη γωνία για να τραβήξει το ενδιαφέρον του και να πάει προς τα εκεί»¹¹⁶. Το στοιχείο της έκπληξης και του μυστηρίου στα Therme Vals, οδηγεί το χρήστη σε μια διαδικασία περιπλάνησης : εισέρχεται μέσα σε αυτόν τον κόσμο, βιώνει τις εμπειρίες που αυτός του προσφέρει για κάποιο χρονικό διάστημα και αποχωρεί. Η κίνηση του στους χώρους του κτιρίου γίνεται στο κενό ανάμεσα τους. Ξεκινά από την είσοδο του, η οποία είναι ένας στενός, επιμήκης διάδρομος κάτω από το επίπεδο του εδάφους, μεταδίδοντας μια ατμόσφαιρα μυστηρίου στον επισκέπτη και καταλήγει στις πισίνες. Η αίσθηση ελευθερίας στις κινήσεις του και το περιβάλλον περιπλάνησης που δημιουργείται, ενισχύει την μυστηριακή και μαγευτική ατμόσφαιρα που δημιουργούν τα υλικά, το φως, το νερό και οι ήχοι.¹¹⁷

Ο Zumthor πετυχαίνει το επιθυμητό αυτό περιβάλλον με τον αποσπασματικό φωτισμό και το μισοσκοτάδο, τους ήχους από το νερό που στάζει στην πέτρα και τους ψηλούς τοίχους : στοιχεία που θυμίζουν το εσωτερικό μιας σπηλιάς. Δημιουργεί το στοιχείο της έκπληξης βάζοντας στον κάθε χώρο μια ξεχωριστή λειτουργία, μια διαφορετική εμπειρία και, επηρεασμένος από τα τουρκικά χαμάμ, δίνει ονομασίες στους χώρους του ανάλογα με το τι περιέχουν, τη θερμοκρασία και τη χρήση τους (λουτρό φωτιάς, παγωμένο λουτρό, λουτρό λουλουδιών, δωμάτιο αντήχησης κλπ.).

Ο κάθε ένας από αυτούς τους χώρους έχει ένα κατώφλι, ένα μικρό «στάδιο προετοιμασίας» πριν ο χρήστης εισέλθει σε αυτό : σκαλιά, μικρές στοές, ανοίγματα. Ο χρήστης κινείται ανάμεσα τους διαγράφοντας

[91] Therme Vals : διάδρομος εισόδου

¹¹⁶ Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basel: 2006, σ.43

¹¹⁷ Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Ζυρίχη: 2007, σ.27

πολλές αλληλοκαλυπτόμενες πορείες και κινήσεις : ανεβαίνει και κατεβαίνει σκαλοπάτια για να οδηγηθεί από την μια πισίνα στην άλλη, στρίβει το κορμί του για να κινηθεί ανάμεσα στο κενό που αφήνουν οι τοίχοι, σκύβει για να εισέλθει στις πισίνες εκεί όπου το ύψος του ανοίγματος είναι χαμηλό, κάθεται στα σκαμμένα πεζούλια που υπάρχουν στις πισίνες, κολυμπά ή περπατά μέσα στο νερό, ξαπλώνει στα ξύλινα καθίσματα για να απολαύσει τη θέα ή να κοιμηθεί, κάθεται γύρω από την εξωτερική πισίνα.

Η κίνηση του επισκέπτη περιγράφεται ως ένας ασταμάτητος και «ειρηνικά παλλόμενος ρυθμός». Οι πισίνες και τα υαλοστάσια αποτελούν τα μόνα σημεία στάσης στα οποία ο επισκέπτης μπορεί να σταματήσει για λίγο την περιπλάνηση του στο χώρο, να απολαύσει τις ευεργετικές ιδιότητες του ιαματικού νερού ή την θέα από τις χιονισμένες Άλπεις.

8.4 Η χωρο-γραφία στα 3 έργα

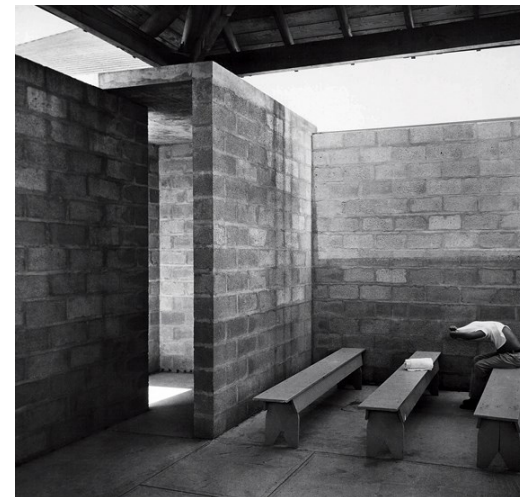
Σε κάθε αρχιτεκτονικό έργο, ο χώρος οργανώνεται με ένα συγκεκριμένο τρόπο, διαμορφώνοντας το κενό και περιορίζοντας τις άπειρες, πιθανές κινήσεις των χρηστών, οι οποίες θα έμεναν – σε αντίθετη περίπτωση – αδιευκρίνιστες¹¹⁸. Η σύγκριση των έργων επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο ο χρήστης θα ανακαλύψει τον χώρο και με ποιο τρόπο κινείται στο κενό.

Υπάρχει σύγκλιση στον τρόπο με τον οποίο τα σώματα κινούνται στα τρία έργα, διαγράφοντας την πορεία τους στο χώρο : περνούν ελεύθερα μέσα από ανοίγματα χωρίς πόρτες οι οποίες θα διέκοπταν την κίνηση τους και ανεβοκατεβαίνουν στα διάφορα επίπεδα. Οι χώροι διέπονται από μια ροητικότητα που επιτρέπει τις αλλεπάλληλες διαδοχές των χώρων και των κινήσεων. Η διαφορά βρίσκεται στις επιλογές τις οποίες ο χώρος δίνει στον επισκέπτη κάθε φορά.

Στο Χαμάμ ακολουθείται μια συγκεκριμένη πορεία με σκοπό την κατάληξη του χρήστη εκεί από όπου ξεκίνησε, ήρεμο σωματικά και πνευματικά. Οι περιορισμοί στη χρήση του κενού χώρου είναι τόσο μεγάλοι που καθορίζουν την ίδια την τυπολογία του : τα πάντα είναι πλήρως οργανωμένα και στη βάση μιας συγκεκριμένης χωρικής και χρονικής διαδικασίας. Στη διαδρομή που θα ακολουθηθεί δεν υπάρχει το στοιχείο της περιπλάνησης που συναντάμε στα Therme Vals, ούτε η ελευθερία επιλογών που δίνει το κενό στο Trenton Bath House. Ο χώρος και η διαδικασία, επιβάλλουν στο χρήστη μια πληθώρα κινήσεων και

[92] Διαδικασίες στο παραδοσιακό Χαμάμ

[93] Bath House : αποδυτήρια

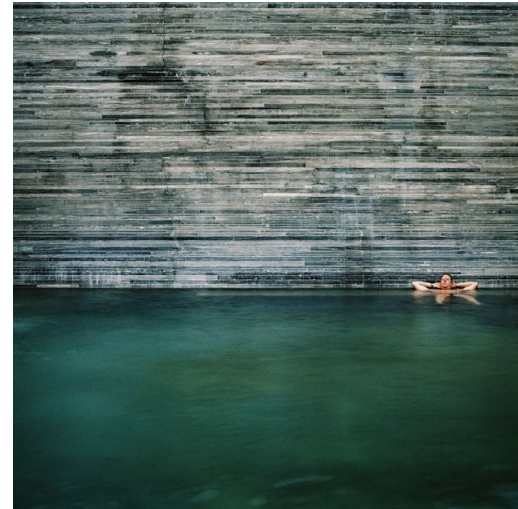
¹¹⁸ Πεπολής Γιάννης, *Χωρογραφίες. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του νοήματος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα : Ιανουάριος 1997, σ.170

στάσεων του σώματος, τις οποίες διαγράφει με σκοπό να ολοκληρώσει την εμπειρία του στο Χαμάμ.

Στο Trenton Bath House, παρόλο που η μνημειακή δομή του κτιρίου υποβάλλει στον επισκέπτη να καταλήξει ανοδικά στην πισίνα, ο κενός χώρος αφήνει μια ελευθερία στον τρόπο χρήσης του : τίποτα δεν εμποδίζει ή δεν αναγκάζει τον χρήστη να προχωρήσει ή να παραμείνει σε ένα σημείο για όσο χρόνο επιθυμεί. Παρόλα αυτά η έλλειψη διαδικασιών οδηγεί στον περιορισμό των κινήσεων που μπορεί να διαγράψει ο χρήστης : μπορεί να περπατήσει ανάμεσα στους χώρους ή να καθίσει στα παγκάκια των αποδυτηρίων και έξω από την πισίνα. Δεν υπάρχουν οι επιλογές που συναντάμε στη διαδικασία του Χαμάμ, ούτε στους χώρους των Therme Vals.

Τα Therme Vals προσφέρουν στον επισκέπτη μια εμπειρία περιπλάνησης. Σε κάθε βήμα ανακαλύπτει και κάτι διαφορετικό. Ο χώρος δεν έχει αρχή και τέλος και οι άπειρες, εν δυνάμει κινήσεις των επισκεπτών δημιουργούν μια πολυπλοκότητα στη χρήση του, η οποία αποτελεί μέρος της μαγείας του και έχει προβλεφθεί από τον διεξοδικό σχεδιασμό του έργου : η μορφή των Therme Vals μεταφράζεται ως δυνατότητα κίνησης.

Εμπνευσμένος από τα Χαμάμ ο Zumthor, δεν αντιγράφει την αυστηρότητα στην μορφή και τη διαδικασία που ακολουθούν, αλλά την πληθώρα των επιλογών που προσφέρουν και θέλοντας να τις εντάξει και ο ίδιος στο σχεδιασμό του, υποβάλλει στον επισκέπτη μια συνεχόμενη κίνηση: κινούμενος μέσα στους χώρους και καθοδηγούμενος από το φως, τη θερμοκρασία ή την προσωπική του επιθυμία, μπορεί να καταλήξει οπουδήποτε, περνώντας μέσα από κατώφλια και στοές.

[94] Therme Vals : εξωτερική πισίνα

Χωρικές ποιότητες :

1. Συμμετρία

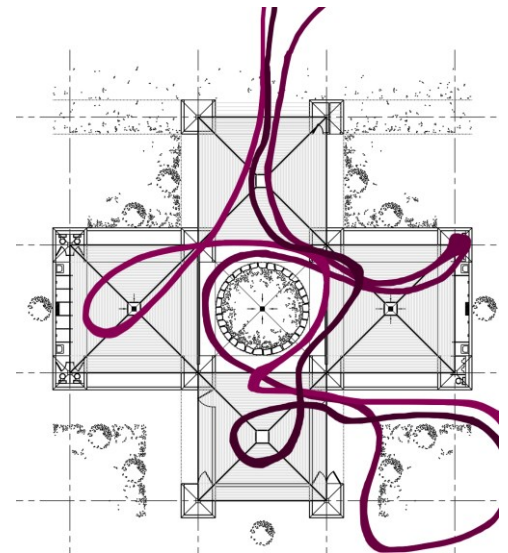
Ο Kahn δίνει έμφαση στην τάξη, ως το στοιχείο εκείνο που θα δώσει στο χώρο την απαιτούμενη αρμονία. Η δομή, η οποία παράγει τον χώρο, ακολουθεί ένα σύστημα ορθογώνιου κανάβου. Όλοι οι χώροι είναι συμμετρικοί ως προς το κεντρικό αίθριο, με την ίδια αυστηρότητα που συναντάμε στις κατοικίες του Palladio. Στο Χαμάμ η τάξη αυτή εμφανίζεται πιο έντονα στην λειτουργία, αλλά με ένα πιο ήρεμο και ποιητικό τρόπο στην μορφή του εσωτερικού : οι μορφές είναι καμπύλες, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία πιο πολύπλοκα και πιο περίτεχνα (αψίδες, θόλοι, κίονες και κόγχες) και η συμμετρία πηγάζει από την διαδοχή των χώρων, όχι από την επανάληψη γύρω από ένα άξονα. Στα Therme Vals είναι περισσότερο εμφανής η διάθεση περιπλάνησης στο άγνωστο και έτσι οι χώροι μπλέκονται σε πολλαπλά επίπεδα και αλληλοκαλύπτονται. Η συμμετρία παρουσιάζεται στην συνέχεια των χώρων και στην διαχείριση του κενού.

2. Διάκριση χώρων

Στο Χαμάμ τα λειτουργικά και βοηθητικά στοιχεία είναι φανερά στον επισκέπτη και δεν γίνεται προσπάθεια απόκρυψής τους, αφού έχουμε να κάνουμε με ένα παραδοσιακό τρόπο οικοδόμησης κτιρίου: τα πάντα αποτελούν μέρος της διαδικασίας. Στο έργο του Kahn συναντάμε την έντονη διάκριση των βοηθητικών από τους βασικούς χώρους, όπου όλες οι λειτουργίες απομονώνονται και κρύβονται και έτσι οι κύριοι χώροι μένουν «καθαροί». Το χαρακτηριστικό αυτό ενισχύει τη μνημειακότητα, αφήνοντας τους ελεύθερους από λειτουργίες, ως πεδία ιδιοποίησης από τους χρήστες. Στα Therme Vals, οι λειτουργίες αποτελούν ακόμα ένα

[95] Χαμάμ Ομεριέ : διάγραμμα κίνησης

[96] Trenton Bath House: διάγραμμα κίνησης

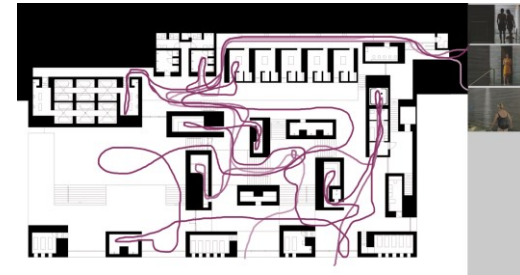
στοιχείο το οποίο συμβάλει στην δημιουργία ατμόσφαιρας. Οι βοηθητικοί χώροι αποτελούν μέρος της διαδρομής, ενώ οι λειτουργίες έχουν και μια δεύτερη φύση : οι σωληνώσεις και υπερχειλίσεις δημιουργούν αντηχήσεις στους χώρους, προκαλώντας μια εντύπωση ότι ο επισκέπτης βρίσκεται μέσα σε ένα σπήλαιο.

3. Είσοδος

Στο Χαμάμ η είσοδος είναι εμφανής από το δρόμο. Ο επισκέπτης εισέρχεται στο κτίριο κατεβαίνοντας λίγα σκαλιά και βρίσκεται απευθείας στην πρώτη αίθουσα, όπου ξεκινά αμέσως η εμπειρία του. Στο Trenton Bath House η είσοδος δεν έχει τη μεγαλοπρέπεια και την μνημειακότητα του υπόλοιπου κτιρίου. Είναι μικρή, σηματοδοτείται μόνο από την τοιχογραφία και βρίσκεται στο πλάι και όχι σε μια από τις 4 όψεις του κτιρίου. Η κίνηση του επισκέπτη για την είσοδο του στο χώρο καθορίζεται από γρασίδι και χαλίκια. Στα Therme Vals ένας υπόγειος, στενός και σκοτεινός διάδρομος οδηγεί τον επισκέπτη στα έγκατα του βουνού, σηματοδοτώντας την είσοδο σε ένα άλλο κόσμο.

4. Κεντρικότητα

Στο Trenton Bath house υπάρχει ένα δυνατό κεντρικό σημείο, το αίθριο, το οποίο, όπως και στην αναγεννησιακή αρχιτεκτονική δεν περιέχει κάποια συγκεκριμένη λειτουργία, αλλά γύρω του οργανώνονται και συγκλίνουν όλες οι κινήσεις. Είναι ο χώρος ο οποίος επιτρέπει επίσης την αμεσότερη δυνατή αίσθηση της συνολικής διάταξης του συγκροτήματος. Αυτός ο χώρος υπάρχει και στα Therme Vals ως κεντρική πισίνα, παρόλο που δεν είναι χωροθετημένη στο κέντρο του κτιρίου. Εκεί συγκλίνουν όλες διαδρομές και είναι προσβάσιμη από όλες τις πλευρές της. Σε αυτόν τον χώρο ο Zumthor επέλεξε να τοποθετήσει τις οπές στην οροφή,

[97] Therme Vals: διάγραμμα κίνησης διαφορετικών επισκεπτών

δίνοντας του τη σημαντικότητα που έχουν οι κύριοι χώροι του Χαμάμ, οι οποίοι έχουν στους θόλους τους παρόμοιες οπές. Στο Χαμάμ οι χώροι διαδέχονται ο ένας τον άλλο και δεν υπάρχει κεντρικός χώρος. Υπάρχουν οι δύο μεγάλες αίθουσες (κρύα και ζεστή) και στη μέση η ενδιάμεση και πιο μικρή σε μέγεθος, χλιαρή αίθουσα.

5. Σχέση με το εξωτερικό περιβάλλον

Το Χαμάμ αποτελεί ένα καθαρά εσωστρεφές χώρο και εμπειρία, μια εσωτερική θέα και μια ατομική πορεία του ατόμου, από το ένα στάδιο στο άλλο, με σκοπό να αποκοπεί από τον εξωτερικό κόσμο να αφεθεί στη διαδικασία του λουτρού. Στα Therme Vals, ο Zumthor, επηρεασμένος από τα τουρκικά λουτρά, δημιουργεί αυτή την εσωστρεφή εμπειρία χαλάρωσης, αλλά παράλληλα «ανοίγει» το κτίριο του στο εξωτερικό περιβάλλον το οποίο αποτελεί το φόντο της θέας, σε αρμονία με τους πέτρινους τοίχους - το «γλυπτικό αντικείμενο στο προσκήνιο»¹¹⁹. Το Ελβετικό τοπίο αντιμετωπίζεται σαν κάδρο, σαν κάτι στατικό όχι σαν εξωτερικός χώρος ο οποίος μπορεί να αλληλοεπιδράσει με τον χρήστη. Αντίθετα, στο Trenton Bath House, το συνολικό έργο αποτελεί μια εναλλαγή εσωτερικού και εξωτερικού, χωρίς σαφή και αυστηρά όρια. Ο χρήστης μπορεί να κινηθεί όπου θέλει ανάμεσα στους χώρους, οι οποίοι δεν έχουν πόρτες και είναι ανοικτοί στο εξωτερικό περιβάλλον.

---

¹¹⁹ Πεπονής Γιάννης, *Χωρογραφίες. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του νοήματος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα : Ιανουάριος 1997, σ.74

9. Επίλογος

9.1. Για την εμπειρία του λουτρού

Οι χώροι που περιέχουν νερό –Χαμάμ, spa, πισίνες - αποτελούν χώρους στους οποίους ο άνθρωπος στρέφεται, αναζητώντας τελικά τα στοιχεία εκείνα που θα τον οδηγήσουν στην ανακάλυψη νέων πραγματικοτήτων, διαφορετικών από την καθημερινότητα την οποία βιώνει.

Μέσα από την ανάλυση των εσωτερικών χώρων του Χαμάμ Ομεριέ, του Trenton Bath House και των Therme Vals, με βάση 5 στοιχεία, προκύπτουν κάποια συμπεράσματα τα οποία αφορούν τις άυλες και υλικές ποιότητες τις οποίες περιέχει ένας χώρος ευεξίας.

Απέναντι στην αυστηρή διαχρονικότητα της λειτουργίας, στη σταθερή και καθορισμένη τυπολογία ενός Χαμάμ και την επιβλητική ελευθερία του Louis Kahn στο Trenton Bath House όπου το ίδιο το κτίριο, τα υλικά και τα υποκείμενα αφήνονται ελεύθερα να αλληλοεπιδράσουν και να φθαρούν, ο Zumthor αντιπαραβάλλει την περιπλάνηση και την παραπλάνηση των ανθρώπων στο έργο του, με τη βοήθεια των υλικών που χρησιμοποιεί.

Παρόλες τις διαφορές στο σχεδιασμό και την κατασκευή των τριών έργων, μπορούν να εντοπισθούν και αρκετές συγκλίσεις και κοινά στοιχεία τα οποία δημιουργούν το επιθυμητό αποτέλεσμα στους χώρους αυτούς, μεταφρασμένα σε αρχιτεκτονικά στοιχεία.

- Ο χρήστης κινείται ανεμπόδιστα, χωρίς πόρτες ή εμπόδια να διακόπτουν την κίνηση του. Ο σχεδιασμός του χώρου, «κάνοντας ένα βήμα πίσω» αφήνει ανοίγματα και κενά ανάμεσα στις τοιχοποιίες, στα οποία κινείται ο επισκέπτης από το ένα δωμάτιο

[98] Χαμάμ Ομεριέ

[99] Therme Vals

[100] Trenton Bath House

στο άλλο ή από το εξωτερικό στο εσωτερικό. Το στοιχείο της ροηκότητας βοηθά στο να μην υπάρχουν αμήχανα κενά και σημεία στάσης και η όλη διαδικασία να εξελίσσεται συνεχόμενα και ομαλά στους χώρους των έργων.

- Ο χώρος «κάνει ένα βήμα πίσω» αφήνοντας οπές και για το φωτισμό των χώρων επίσης. Δεν υπάρχουν τυποποιημένα στοιχεία, όπως για παράδειγμα παράθυρα, παρά μόνο κενά ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία : γραμμικά και οριζόντια, οπές στους θόλους, σχισμές. Όλα αυτά επιτρέπουν διάφορα σενάρια φωτισμού, ανάλογα με το επιθυμητό αποτέλεσμα.
- Το στοιχείο της μνημειακότητας υπάρχει και στα τρία έργα, μεταφρασμένο διαφορετικά στην κάθε περίπτωση. Στον Louis Kahn η μνημειακότητα είναι έντονη και ξεκάθαρη. Χρησιμοποιεί αρχιτεκτονικά στοιχεία του παρελθόντος όπως η πυραμίδα, το κεντρικό αίθριο, η αυστηρή γεωμετρία και η συμμετρία. Στο Χαμάμ υπάρχει η τομή του θόλου εσωτερικά, ως μνημειακό στοιχείο και κυρίως ως εμπειρία στο χώρο και όχι ως εξωτερική εικόνα, παρά μόνο ως το στοιχείο που κάνει το κτίριο να ξεχωρίζει στον αστικό ιστό. Ο Zumthor πετυχαίνει μια πιο φυσική μνημειακότητα στους χώρους του, παρόμοια με αυτή που συναντάμε στο εσωτερικό μιας σπηλιάς. Είναι η μνημειακότητα που προέρχεται καθαρά από το μέγεθος και το ύψος των χώρων, προκαλώντας δέος στον επισκέπτη χωρίς τη χρήση περίτεχνων και πολύπλοκων αρχιτεκτονικών και γλυπτικών στοιχείων.
- Ο καθορισμός ενός χώρου ως κεντρικός δεν είναι απαραίτητος για την ατμόσφαιρα του λουτρού, αλλά βοηθά στην οργάνωση των χώρων έτσι ώστε να κατευθύνει τις κινήσεις σε μια επιθυμητή πορεία. Ο Kahn πετυχαίνει αυτό ακριβώς το

αποτέλεσμα με τη χρήση του άβατου κεντρικού αίθριου. Στα Therme Vals, αυτό επιτυγχάνεται στην εσωτερική πισίνα, η οποία, αν και δεν είναι στο κέντρο ακριβώς του κτιρίου, είναι το κεντρικό σημείο γιατί όλοι οι διάδρομοι καταλήγουν γύρω της. Είναι επίσης η μόνη από τις πισίνες η οποία έχει πρόσβαση από όλες τις μεριές της.

- Η σχέση των κτιρίων με το εξωτερικό τοπίο αλλάζει σε κάθε περίπτωση. Αποτελούν μεν εσωτερικούς κόσμους αλλά ο χώρος και οι σχέσεις που δημιουργούν με το περιβάλλον καθορίζει το χαρακτήρα τους :
  - Τα Χαμάμ αποτελούσαν μέρος των πόλεων και της καθημερινότητας. Γι' αυτό και σαν εξωτερική έκφραση είναι εναρμονισμένα με τα υπόλοιπα κτίρια. Το μόνο στοιχείο που βοηθά τον επισκέπτη να ξεχωρίσει το Χαμάμ Ομεριέ στη Λευκωσία είναι ο θόλος του. Τα υλικά και η μορφή του μοιάζουν με τα διπλανά κτίρια. Η είσοδος στο Χαμάμ, γίνεται από το ύψος του δρόμου της πόλης, αλλά στη συνέχεια ο επισκέπτης εισέρχεται καθοδικά σε ένα χώρο, κάτω από τον δρόμο και τη φασαρία, σε ένα εσωτερικό κόσμο χαλάρωσης.
  - Το Trenton Bath House αποτελεί τον πειραματισμό του Louis Kahn και την εφαρμογή των θεωρητικών ιδεών του για τη σχέση παλιών μορφών και σύγχρονων υλικών : Δημιουργεί ένα μνημειακό κτίριο με αιγυπτιακές και ελληνγογοθικές αναφορές δίπλα σε μια τυπική αμερικάνικη πόλη. Ο Kahn δεν κρύβει, ούτε βυθίζει το κτίριο του αλλά το αφήνει στο επίπεδο του εδάφους. Το έργο αυτό αποτελεί ένα αντικείμενο στο τοπίο και μια

εξωτερική έκφραση : είναι ένα πέρασμα από την πόλη στην πισίνα. Η μετάφραση αρχαίων μορφών με σύγχρονα υλικά είχε ως αποτέλεσμα ένα έργο επιβλητικό του οποίου η μορφή επισκιάζει τη χρήση : δεν έχει σημασία τι είναι τελικά το Trenton (Bath) House. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως λουτρό, ως κινηματογράφος, ως καφετέρια. Ένα έργο το οποίο μπορεί να μεταμορφωθεί σε ότι επιθυμούν οι χρήστες του.

- Ο Zumthor δεν θέλει να δημιουργήσει ένα αντικείμενο στο τοπίο, κάτι το οποίο θα έχει έντονη παρουσία, αλλά βυθίζει το κτίριο του στο βουνό, φτιάχνοντάς ένα σπήλαιο, μια εμπειρία περιπλάνησης δίπλα στο δάσος. Δεν ασχολείται με τη μορφή του, αλλά με βάση τους εσωτερικούς χώρους, δημιουργείται και αποκαλύπτεται μόνο μια όψη προς τα έξω. Ο επισκέπτης χρειάζεται να ανακαλύψει τα πάντα : την τοποθεσία του κτιρίου, την είσοδό του, τους χώρους του ένα προς ένα. Τα Therme Vals αποτελούν μια κρυμμένη εμπειρία, ένα απομονωμένο κόσμο. Ο επισκέπτης λόγω του ύψους που έχουν οι χώροι αποκόπτεται από το εξωτερικό, το οποίο αντιλαμβάνεται μόνο ως εικόνα (δεν το βιώνει).

9.2. Sense-Scapes: Αισθητηριακά Τοπία

Η αρχιτεκτονική των χώρων ευεξίας αποτελεί μια αφαιρετική αρχιτεκτονική. Τόσο στο Χαμάμ, όσο και στα Therme Vals το εξωτερικό υποβιβάζεται σαν μορφή και παρουσία, και καθορίζεται από τις λειτουργίες του εσωτερικού, και αυτό που έχει σημασία είναι η εμπειρία του χρήστη μέσα στους χώρους των κτιρίων. Στη περίπτωση του Trenton Bath House, η εξωτερική μορφή αποτελεί μέρος του πειραματισμού και της εφαρμογής των ιδεών του Kahn. Αποτελεί παρόλα αυτά αφαιρετική αρχιτεκτονική καθώς είναι ένα κτίριο χωρίς πολυπλοκότητα, αντανακλώντας την απλότητα του διαχρονικού.

Τα κτίρια αυτά αποτελούν αισθητηριακά τοπία : χώρους στους οποίους το ζητούμενο είναι η ικανοποίηση των αισθήσεων του, χρήστη έτσι ώστε να επέλθει σε μια κατάσταση ηρεμίας και ψυχοσωματικής ευεξίας. Η αναζήτηση των στοιχείων που τα περιγράφουν, ξεχωρίζοντας τα από άλλα τοπία (τοπία ασφάλειας όπως είναι οι φυλακές, τοπία διοίκησης όπως είναι τα δημαρχεία, τοπία κίνησης όπως είναι τα αεροδρόμια, τοπία θρησκείας όπως είναι οι ναοί κλπ.) αποτελεί την αναζήτηση των μηχανισμών εκείνων - μυρωδιές, φωτισμός, τυπολογία, διάταξη των χώρων - που θα οδηγήσουν στη δημιουργία τέτοιας ατμόσφαιρας στο εσωτερικό τους, η οποία θα ενεργοποιήσει τις αισθήσεις των χρηστών. Τα τοπία αυτά μπορεί να αποτελούν ατομικές (sense) ή κοινές εμπειρίες (common-sense).

Sense

Στα Therme Vals ο χρήστης έρχεται αντιμέτωπος με μια πληθώρα επιλογών οι οποίες ανοίγονται μπροστά του όταν επισκέπτεται το χώρο. Αν και οι επιλογές αυτές αποτελούν προσχεδιασμένες εμπειρίες,

[101] Therme Vals

παρέχουν ελευθερία και δίνουν χώρο στην ατομικότητα: ο χρήστης μπορεί να κατευθυνθεί όπου θέλει και να βιώσει όποια εμπειρία θέλει ανάλογα με τις ανάγκες, την υγεία, τον σωματότυπο και την επιθυμία του. Όλα αυτά προϋποθέτουν μια προσωπική ενσυνείδηση. Τα Therme Vals δεν εμπεριέχουν μια τελετουργία. Υπάρχει το ελεύθερο στη χρήση τους και διαφοροποιείται από χρήστη σε χρήστη. Για τους κάτοικους του χωριού αποτελούν μέρος της καθημερινότητας τους, για τους ένοικους του ξενοδοχείου αποτελούν μια εμπειρία που διαρκεί (ίσως σε καθημερινή βάση) για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και για τους επισκέπτες, που έρχονται στην περιοχή για να επισκεφθούν το κτίριο, αποτελεί μια μοναδική εμπειρία την οποία καλούνται να ανακαλύψουν και να βιώσουν μέσα σε λίγες ώρες.

Common-sense

Το Χαμάμ αποτελεί μέρος μιας αρχιτεκτονικής που μας ταξιδεύει πίσω στον χρόνο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς διατηρήθηκε αναλλοίωτη η χρήση και η σημασία του μέχρι σήμερα. Η ατμόσφαιρα που υπήρχε στα παλιά οθωμανικά χαμάμ είναι σήμερα όσο ιδανική ήταν ένα αιώνα πριν, για ηρεμία και χαλάρωση και αυτό ακριβώς είναι που τα καθιστά πηγή έμπνευσης για κατασκευή παρόμοιων χώρων. Τα Χαμάμ μελετώνται και αποκαθίστανται παραμένοντας πρότυπα μιας μαγευτικής, χαλαρωτικής και θεραπευτικής αρχιτεκτονικής. Η ανθρώπινη εμπειρία έχει επισκιάσει σήμερα την αρχική θρησκευτική αιτία της κατασκευής των Χαμάμ, ιδιαίτερα στις μη μουσουλμανικές κοινωνίες. Όσο άκαιρη και άτοπη είναι η εκ του μηδενός κατασκευή ενός παραδοσιακού χαμάμ σε μια σύγχρονη πόλη, τόσο διαχρονικές και επίκαιρες είναι οι ποιότητες που μπορούν να δημιουργηθούν σε ένα χώρο εμπνευσμένο από αυτό. Το Χαμάμ, αποτελώντας ένα κομμάτι της καθημερινότητας της πόλης, αλλά

[102] Χαμάμ Omeriye

και μέρος μιας παράδοσης και θρησκείας, είναι μια κοινή διαδικασία η οποία δεν εξατομικεύεται ανάλογα με το χρήστη. Οι χώροι και οι διαδικασίες που ακολουθούνται είναι καθορισμένες για να επιφέρουν ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Λόγω αυτής της, κοινής για όλους, εμπειρίας, το κάθε στάδιο του χαμάμ, η κάθε θερμοκρασία, αποτελεί μια μέση αποδεκτή κατάσταση την οποία μπορούν όλοι να αντέξουν και να επωφεληθούν από τις ευεργετικές ιδιότητες του λουτρού.

(Common-) sense

Μια παρόμοια κατάσταση κοινής εμπειρίας αποτελεί και το Trenton Bath House, με τη διαφορά ότι είναι κοινό για μια συγκεκριμένη πολιτιστική και κοινωνική ομάδα. Η εμπειρία στο χώρο αυτό δεν έχει σκοπό την ευεξία μέσω χαλάρωσης και ηρεμίας, αλλά την σωματική ευεξία μέσω της αθλητικής δραστηριότητας και την ψυχική ευεξία μέσω της κοινωνικής συναναστροφής. Παρόλα αυτά μπορεί να αντιμετωπιστεί και ως ατομική εμπειρία : το κενό οργανώνεται από τους χρήστες και έτσι οι αισθήσεις αποτελούν ατομική υπόθεση. Αυτή η ατομική εμπειρία αντιμετωπίζεται με ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο από ότι στα Therme Vals. Ο κάθε χρήστης, ανάλογα με τις δυνατότητες του μπορεί να συμμετέχει ή να απέχει από τις κοινές δραστηριότητες. Αποτελεί όμως, παρόλα αυτά, μέρος της συλλογικής εμπειρίας, της χρήσης του κοινού αυτού χώρου της εβραϊκής κοινότητας.

[103] Trenton Bath House

9.3. (Επανα)σχεδιάζοντας την εμπειρία του λουτρού

Για τη δημιουργία χώρων ευεξίας, ο αρχιτέκτονας οφείλει να μελετήσει τα παραδείγματα του παρελθόντος, μεταφράζοντας σε αρχιτεκτονικά τα ύλα εκείνα στοιχεία που φέρουν. Η αρχιτεκτονική χώρων που αποσκοπούν στην προώθηση ενός ποιοτικού τρόπου ζωής, πρέπει να έχει ένα ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα και να δημιουργεί τις απαραίτητες σχέσεις μεταξύ κτιρίου και χρήστη αλλά και μια πρωτότυπη σύνθεση : πέρα από τις καλαισθητες εικόνες που ικανοποιούν το μάτι - υποκειμενικές τις περισσότερες φορές - οφείλει να παράγει ποιότητες και να προκαλεί την εμπειρία. Μόνο έτσι ο χώρος που θα παραχθεί θα ικανοποιεί στο σύνολό τους όλες τις αισθήσεις και στιγμιαία, στην πρώτη επαφή του χρήστη με αυτόν, αλλά και διαχρονικά σε κάθε επίσκεψή του.

Η δημιουργία ενός χώρου ευεξίας σήμερα, θα πρέπει να στοχεύει στην ανακάλυψη νέων πραγματικοτήτων από τον κουρασμένο άνθρωπο ο οποίος έχει αλλοιωθεί ψυχικά και σωματικά από τους έντονους ρυθμούς που προστάζει η σύγχρονη κοινωνία και οι σύγχρονες απαιτήσεις. Η μελέτη των άυλων και υλικών ποιοτήτων του χώρου – φως, νερό, υλικότητα, χωρογραφία και χρόνος - των 5 αυτών συστατικών στοιχείων που χρησιμοποιήσαμε για να εξετάσουμε τα 3 κτίρια λουτρών, έχει ένα και μόνο σκοπό : τη βίωση του χώρου ως αισθητηριακή περιπλάνηση, στο τέλος της οποίας ο χρήστης θα καταλήγει ήρεμος και υγιής σωματικά και ψυχικά.

Τα σύγχρονα spa θα πρέπει να λειτουργήσουν ως κτίρια στα οποία θα λαμβάνει χώρα μια «ιεροτελεστία». Οι χώροι αυτοί θα πρέπει να συντίθενται από τις άυλες και υλικές ποιότητες τους και να δημιουργούν σχέσεις μεταξύ τους. Το επιπρόσθετο στοιχείο του νερού που υπάρχει

στα λουτρά θα βοηθήσει τον επισκέπτη να εξαγνισθεί : να «καθαρίσει» σωματικά και ψυχικά. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει ανάγκη από περισσότερους χώρους εύκολα προσβάσιμους και ενταγμένους στις πόλεις και το πολιτιστικό τους υπόβαθρο οι οποίοι θα του προσφέρουν την ηρεμία που αναζητά.

10. Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

- .Κανετάκη Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, ΤΕΕ, Αθήνα 2004
- .Μαραγκού Γ. Άννα, *Λευκωσία : Η μικρή μεγάλη πρωτεύουσα*, Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας : Αύγουστος 1995
- .Πεπολής Γιάννης, *Χωρογραφίες. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του νοήματος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα : Ιανουάριος 1997
- .Σκαρπια – Χόιπελ Ξανθίπη , *Λουτροθεραπεία και αναψυχή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη : 1996
- .Τανιζάκι, *Το εγκώμιο της σκιάς*, (μετ. Ευαγγελίδης Παναγιώτης), Άγρα, Αθήνα: 1995

Ξένη Βιβλιογραφία

- .Gast Klaus – Peter, *Louis I. Kahn Complete Works*, Deutsche Verlags – Anstalt, Munich Stuttgart: 2001
- .Le Corbusier, *Towards a new architecture*, Dover Publications, New York: 1931
- .Lobell John, *Between silence and light: Spirit and Architecture of Louis Kahn*, Shambhala publications Inc., Boston, 1979
- .Moore Charles Willard, *Water and architecture*, Thames and Hudson, Great Britain: March 1994
- .Susan G. Solomon, *Louis I. Kahn's Trenton Jewish Community Center*, Princeton Architectural Press, New York: 2000
- .Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006
- .Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007
- .Zumthor Peter, *Thinking Architecture*, Birkhauser , Basil: 2006

Άρθρα σε περιοδικά – Διαλέξεις – Συνεντεύξεις

- .Ασβεστά Αλίκη - Βιγγοπούλου Ιόλη , *Περιηγητές στα χαμάμ* , Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 11-14
- .Γραμματικού Φωτεινή, *Ο παραδεισένιος κόσμος του ισλαμικού πολιτισμού*, Μουσείο Μπενάκη – Εκπαιδευτικά Προγράμματα : Αθήνα 2004
- .Κανετάκη Ελένη, *Τα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα*, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001
- .Κατσανάκη Μαρία, *Το λουτρό στους οριενταλιστές ζωγράφους*, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001
- .Μπαλάτς Ευγενία, *Το λουτρό σε ανατολή και δύση* , Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001

- .Νικολάου Γ., Ο ελληνικός χώρος κατά την περίοδο της Οθωμανικής και της Βενετικής κυριαρχίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας : Διαλέξεις χειμερινού εξαμήνου, Ιανουάριος 2014
- .Chapman Peter, *Talking Architecture - Interview with Peter Zumthor*
- .Davey Peter, *Light and dark: The manipulation of light*, The Architectural Review: 1286/2004
- .Davey Peter, *Material Assets*, The Architectural Review: 1290/2004
- .Dawson Layla, *Profile: Peter Zumthor*, Architectural Record: 196/2008
- .Essay: Peter Zumthor 2009 Laureate, The Pritzker Architecture Prize
- .Fiorani Giacomo, *The Infinite of Atmosphere*, IAAC BLOG – Advanced Architecture Concepts: Νοέμβρης 2003
- .Fischer W. Ole, *Atmospheres: Architectural Spaces between Critical Reading and Immersive Presence*, Field Journal, June 2014
- .Kahn Louis, *Architecture: silence and light*, Writings Lectures, Interviews: 1991, Reprinted
- .Kahn Louis, *Architecture is the thoughtful making of spaces*
- .Partnership for the Future, *Walled Nicosia: A Guide to its Historical and Cultural Sites*, UNDP
- .Plummer Henry, *Lighting up the North*, The Architectural Review: 1237/2000
- .Public Information Office of the Cyprus Government, *Omeriye Ottoman Baths Restoration and Reuse*, Cyprus Today: 44/2006
- .Slessor Catherine, *The stuff of life*, The Architectural Review: 1271/2003
- .Wigley Mark, *Architecture of Atmosphere*, DAIDALOS-Architecture Art Culture: June 1998
- .Zumthor Peter, *In stone and water culture*, Fall 2003 - 2004

Ιστοσελίδες

<http://7132.com>

<http://kahntrentonbathhouse.org>

<http://monumenta.org>

<https://en.wikipedia.org>

<https://www.flickr.com>

<http://www.hamamomerye.com>

<http://www.pritzkerprize.com>

<http://zumthor.tumblr.com>

www.undp-pff.org

Ερευνητικές εργασίες

.Κατραμάδου Ειρήνη, *Λουτρά*, επιβλέπων καθηγητής Αίσιωπος Γιάννης, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2006

.Βαϊρακτάρης Αβραάμ, *Νερό Φως Λουτρό*, επιβλέπων καθηγητής Σπανομαρίδης Αθανάσιος, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009

.Μπαφίτη Μανταλένα, *Λουτρικές εγκαταστάσεις της Βορείου Ελλάδος*, επιβλέπων καθηγητής Παναγιώτης Τσολάκης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2003

Πηγές Φωτογραφιών

.Προσωπικό Αρχείο

.Φωτογραφικό αρχείο Δήμου Λευκωσίας – Nicosia Master Plan

.Cleanthous Costakis – AFIAP, *Hamam Photo Book: A magical Journey*, UNDP: September 2006

<http://7132.com>

<https://en.wikipedia.org>

<http://kahntrentonbathhouse.org>

<http://monumenta.org>

<http://www.pritzkerprize.com>

<https://www.flickr.com>

<http://www.hamamomerye.com>

<http://zumthor.tumblr.com/>

www.undp-pff.org